

Stedelijke economie en arbeidsmarkt. Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw *

AD KNOTTER

INLEIDING

Mijn bijdrage zal gaan over de werkgelegenheid in Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw. Concentratie van werkgelegenheid in een bepaalde begrensde ruimte kan als het belangrijkste economische kenmerk van een stad worden beschouwd. De agglomeratie van de bevolking is er het gevolg van. De stedelijke werkgelegenheid kan worden onderscheiden in agglomeratievormende of *stuwende*, en agglomeratievolgende of *verzorgende* werkgelegenheid. Deze begrippen zullen het uitgangspunt zijn van een onderzoek naar de Amsterdamse werkgelegenheidsstructuur, waaraan het eerste deel van mijn betoog zal zijn gewijd.

De in dit deel gekozen optiek is die van het economisch-geografisch stads-onderzoek. Het accent ligt op de factoren die tot werkgelegenheidscheppende vestiging van bedrijven hebben geleid. Door de vestiging van bedrijven ontstaat er een specifieke structurering van de werkgelegenheid, die als het ware de uitdrukking vormt van de economische structuur. In deze door mij in eerste instantie gevolgde benadering wordt de structuur van de werkgelegenheid uitsluitend gezien als het resultaat van de door de bedrijven uitgeoefende vraag naar arbeid. Het onderzoek richt zich daarom op de aard van de bedrijvigheid en op de vestigingsfactoren. De aanbodzijde van de arbeidsmarkt is voorlopig alleen van belang voor zover een bepaald type aanbod (bijvoorbeeld een specifieke geschooldheid) bedrijfsvestiging aantrekt.

De structuur van de werkgelegenheid kan echter in bepaalde opzichten niet los worden gezien van het geheel der verhoudingen op de arbeidsmarkt. In het tweede deel van mijn betoog wordt daarom ook het arbeidsaanbod in de beschouwing betrokken, of beter gezegd: de verhouding tussen vraag en aanbod, dus de arbeidsmarkt. De relevantie hiervan kan ik hopelijk duidelijk maken met een voorbeeld. In de inleiding bij de uitkomsten van de beroepstelling van 1859 wordt opgemerkt, dat 'het gelijktijdig uitoefenen van verschillende beroepen grote moeilijkheden [gaf] bij het verzamelen der opgaven'. En dan wordt het volgende voorbeeld gegeven:

Personen, die gewoon zijn diensten als oppasser of boodschaploper te verrigten, hebben dikwijls in hunne tusschenuren een ander middel van bestaan aan de hand; zij lappen schoenen of herstellen kleederen en geven zich, daar dit beroep hun het meest eervol voorkomt, op als schoenmaker of kleermaker, vanwaar men dan ook gewoon-

* Voordracht voor het congres van het NHG 'Steden in Nederland en België in het begin van de 19e eeuw' op 3 april 1986. Kritische opmerkingen op dit congres, en later door Th van Tijn, leidden tot enkele verbeteringen in het eerste deel van het betoog. Gertjan de Groot, Marco van Leeuwen en Frans Smits waren zo vriendelijk mij inzage te geven in hun niet-gepubliceerde doctoraalscripties. In het tweede deel heb ik daarvan dankbaar gebruik gemaakt.

lijk bij de tellingen een groot getal personen verkrijgt, welke die beroepen uitoefenen, zonder dat hieruit kan worden opgemaakt, dat het schoen- of kleermakersbedrijf een groot middel van bestaan in de gemeente of in de provincie uitmaakt ... 1.

De uitoefening van meer beroepen door één persoon kwam dus veel voor, zo blijkt uit dit voorbeeld. De inleiders bij de uitkomsten van de telling zien natuurlijk in de eerste plaats de — overigens reële — metingsproblemen, die er het gevolg van zijn. Op de achtergrond speelt echter een fundamenteeler verschijnsel, namelijk de extreme schaarste aan arbeidsplaatsen, of — wat hetzelfde is — het overaanbod van arbeid. Die leidde in deze periode niet tot een duidelijk te onderscheiden groep werklozen, maar tot spreiding van de werkloosheid over een groot aantal aanbieders van arbeid. Dit wordt wel 'underemployment' genoemd. Of, zoals een rapport uit 1815 het uitdrukt:

...dat tot het uitoefenen van alle die werkzaamheden en middelen tot onderhoud veel te veel handen worden gevonden, waardoor zij alzoo tezamen geen volkomen bestaan kunnen hebben ².

Om in deze situatie te overleven moesten gezinnen verschillende inkomstenbronnen zien aan te boren. In een recent artikel in het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* noemt mevrouw Lis dit: 'overlevingsstrategieën ... die gebaseerd waren op allerlei combinaties van economische activiteiten' ³. Het gevolg was een sterk gefragmenteerd arbeidsaanbod, zoals aan het hierboven genoemde voorbeeld is te zien. De verbrokkeling van het aanbod werd mogelijk gemaakt, en mede veroorzaakt door het feit, dat er tegenover het aanbod geen, of althans te weinig, concentratie van de vraag bestond in grotere werkverbanden zoals fabrieken, die wegens de kapitaalsintensiteit regelmatig aan de gang moeten worden gehouden. De vraag naar arbeid werd overheersend uitgeoefend door individuen of kleinschalige eenheden in de vorm van concrete bestellingen of klussen. De verbrokkeling van het aanbod sloot derhalve aan bij een verbrokkeling van de vraag.

Dit arbeidsmarktverschijnsel is veelvuldig en uitvoerig bestudeerd in de steden van de Derde Wereld. Het deel van de stedelijke arbeidsmarkt, dat op de hierboven beschreven wijze is gestructureerd, wordt door ontwikkelingssociologen en sociaal-anthropologen met een wat ongelukkige term aangeduid als 'de informele sector'. Dat is een containerbegrip, waarmee wordt bedoeld:

een verzameling van kleine zelfstandigen en ongeregeld werkvolk; de zeer omvangrijke categorieën, die in de marge van de stedelijke economie met lage en onregelmatige inkomsten een uiterst moeizaam bestaan leiden ⁴.

1 *Uitkomsten der vierde tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den 31en december 1859* (s-Gravenhage, 1863) XXVI.

2 G AA, Arch. Huiszittenhuizen, PA 349/323^b (1815/25), Brief van de regenten van de Huiszittende Stadsarmen, 13 juli 1815. Geciteerd door M. H. D. van Leeuwen, 'Bedeling en bedelden in Amsterdam, 1808-1854' (niet uitgegeven doctoraalscriptie UvA, 1985) 75.

3 C. Lis, 'Gezinsvorming en vrouwenarbeid tijdens een versnellingsfase in de ontwikkeling van het kapitalisme 1750-1850', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, X (1984) 383-384.

Of, volgens het reeds eerder geciteerde rapport uit 1815:

Onder de vrouwen: naaisters, stijfsters, schoonmaaksters, tabakspinsters en zoo veele meer; onder de mannen ... sjouwerslieden, timmerlieden, metselaars, opperlieden, schilders, schrijnwerkers, en zoo oneindig vele andere soorten van ambachten en werkzaamheden. Behalve dat veele zich min of meer bezighouden ... met ... zogenaaemde kleine handel of winkelneringen te doen, als met het verkopen van allerhande groenten, vruchten, vischen en diergelijken en meer; ook met verschillende andere kleine benodigsheden uit te venten, waardoor zij aan hunne huishoudens eenig voordeel besorgen⁵.

De werkgelegenheid in deze sector is niet of nauwelijks georganiseerd, laat zich moeilijk registreren en is in officiële tellingen vaak niet terug te vinden⁶. Niettemin zal ik trachten de 'informele' of 'marginale' werkgelegenheid voor Amsterdam te definiëren en te onderscheiden van het gedeelte van de beroepsbevolking dat vaste en formele werkverbanden kende. Dat zal ik doen in het tweede deel van mijn betoog.

DE ECONOMISCHE STRUCTUUR: STUWEND EN VERZORGEND

Wij beginnen nu eerst met een analyse van de functionele structuur. Vastgesteld moet worden welke activiteiten een verzorgende en welke een stuwende functie hadden. Verzorgende bedrijven vervaardigen goederen of leveren diensten die uitsluitend bestemd zijn voor de consumptie door de ter plaatse aanwezige bevolking. Kenmerkend voor deze bedrijven is een grote mate van gelijkvormigheid van plaats tot plaats; de werkgelegenheid is betrekkelijk regelmatig gespreid over het land. Stuwende bedrijven exporteren goederen en diensten en zorgen daarmee voor inkomsten en geldstromen die hun oorsprong buiten de stad zelf vinden. Dit is noodzakelijk om import van goederen (grondstoffen, voedingsmiddelen) en diensten van elders mogelijk te maken. De omstandigheden waardoor vestiging van bepaalde stuwende bedrijven gunstig is, verschillen van plaats tot plaats. De stuwende bedrijven geven daarom elke stad een eigen specifieke werkgelegenheidsstructuur.

De stuwende functie van exporterende bedrijven kan worden vervangen of aangevuld door personen die hun inkomsten ontlenen aan niet ter plaatse aanwezige inkomstenbronnen, bijvoorbeeld beleggingen in effecten of grondbezit buiten de stad⁷. Hetzelfde geldt voor inkomsten uit handel (voor zover de handelswaren niet in de stad zelf worden opgeslagen en — eventueel na bewerking — weer worden geëxporteerd; in dat geval is er wel een duidelijke exportsector). Het belang van deze

4 J. Breman, *Een dualistisch arbeidsbestel? Een kritische beschouwing van het begrip 'de informele sector'* (Rotterdam, 1976) 8. Behalve de door Breman genoemde literatuur is nog van belang: R. Bromley, Chr. Gerry, ed., *Casual Work and Poverty in Third World Cities* (Chichester, 1979).

5 GAA, PA 349/323^b (1815/25) (zie noot 2).

6 Breman, *Dualistisch arbeidsbestel?*, 8.

7 Dit werd al bij de vroegste toepassingen van het onderscheid tussen stuwende en verzorgende activiteiten ingezien; bijvoorbeeld in: *Grondslagen voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van Amsterdam. Studie betreffende de industrie te Amsterdam* (Amsterdam, 1933) 34 (noot).

stuwende vermogens is des te groter waar het niet- of voor-industriële centra betreft. Door de vestiging van vermogenden ontstaat werkgelegenheid voor huispersoneel, in de luxe- en bouwnijverheid, en in de verzorgende bedrijvigheid in het algemeen. Volgens Klep is de groei van de (Belgisch-)Brabantse steden sinds circa 1750 zelfs grotendeels aan deze factor te danken. Door de stijgende grondrente groeiden de vermogensinkomsten uit grondbezit, die weer werden omgezet in werkgelegenheid-scheppende investeringen, vooral in de bouw 8. Dit is op zichzelf niet in strijd met de conceptie van een stuwende sector, mits opgevat in de hierboven aangegeven ruime zin. De vorming van de voor investeringen benodigde vermogens en kapitalen is immers moeilijk voorstelbaar in de lokaal-georiënteerde bedrijvigheid, die nog volledig ambachtelijk was georganiseerd 9. Toch vindt de groei van de werkgelegenheid in dit geval primair plaats in niet-exporterende bedrijfstakken, zoals de bouwnijverheid, die daardoor een agglomeratievormende functie krijgen. Klep acht de theorie van de stuwende exportsector en daarop gebaseerde groei- en urbanisatiemodellen daarom te eenzijdig 10. Soortgelijke kritiek vindt men bij Jan de Vries. Volgens hem kan een stad niet geïsoleerd worden bestudeerd, maar alleen als onderdeel van een groter stedensysteem 11. Zo gauw men echter de steden in zo'n systeem niet meer alleen naar grootte (zoals De Vries doet), maar ook naar economische structuur wil onderscheiden, moet men wel terugvallen op de theorie van de 'urban base', hoeveel bezwaren daartegen ook kunnen worden aangevoerd ¹².

Het onderscheid tussen stuwende en verzorgende bedrijven gaat terug op de klassieke vestigingsplaatsleer uit het begin van deze eeuw 13. Daarin wordt de

8 P. M. M. Klep, *Bevolking en arbeid in transformatie. Een onderzoek naar de ontwikkelingen in Brabant 1700-1900* (Nijmegen, 1981) 258-259.

9 *Ibidem*, 278-282; C. Wiskerke, *De afschaffing der gilden in Nederland* (Amsterdam, 1938) 74 vlg.; dit artikel pagina 562.

10 Klep, *Bevolking en arbeid*, 90-92.

11 Jan de Vries, *European Urbanization 1500-1800* (Londen, 1984) 247-249.

12 Vergelijk B. T. Robson, 'The Impact of Functional Differentiation within Systems of Industrialised Cities', in: H. Schmal, ed. *Patterns of European Urbanisation since 1500* (Londen, 1981) 113-130.

13 Klassiek is: A. Weber, *Über den Standort der Industrien* (2 din.; Tübingen, 1909). Moderne economisch-geografen baseren zich niet meer uitsluitend op deze klassieke vestigingsplaatsleer, maar schrijven het vestigingsgedrag van ondernemingen toe aan een meer samengesteld geheel van factoren. Vergelijk M. de Smidt, *Bedrijfsstructuur en arbeidsmarkt in een ruimtelijk kader* (Utrecht, 1975) paragraaf 1.2.4.: 'Van klassieke lokatieleer naar gedragsleer van de onderneming als aanpassende organisatie in een veranderende sociaal-ruimtelijke orde'; *Idem*, 'Van industriële vestigingsplaatsleer naar een geografie van de onderneming. Een literatuurverkenning', *Geografisch Tijdschrift*, nieuwe reeks, XI (1977) 275-285. Toch geven de methode en het begrippenkader van de functionele analyse, zoals die op basis van de vestigingsplaatsleer in de economische geografie zijn ontwikkeld veel steun bij het historisch onderzoek naar de regionale economische structuur. De historische betekenis van de vestigingsplaatsleer is waarschijnlijk groter dan de actuele. De standplaatsgebondenheid van veel economische activiteit is verminderd door de versterking van de invloed van de overheid en de grote concerns, door de nivellering van geografische loonkostenverschillen, en de vermindering van de relatieve transportkosten. (Vergelijk A. C. M. Jansen en M. de Smidt, *Industrie en ruimte. De industriële ontwikkeling van Nederland in een veranderend sociaal-ruimtelijk bestel* (Assen, 1974) 63).

vestiging van een bedrijf gezien als het resultaat van een kostenafweging. Een ondernemer kan zich richten op de grond- en hulpstoffenmarkt, op de arbeidsmarkt, of op de afzetmarkt, afhankelijk van het relatieve gewicht van de verschillende kosten in het productieproces in verhouding tot de vervoerskosten. Het is duidelijk, dat de verzorgende bedrijven op de afzetmarkt zijn gericht. Stuwende bedrijven kunnen gericht zijn op de gemakkelijke aanvoer van grondstoffen, of op een overvloedig en goedkoop arbeidsaanbod. Dat geldt voor de oorspronkelijk stuwende bedrijven. Daarnaast zijn er afgeleid stuwende bedrijven. Hulp- en toeleveringsbedrijven van stuwende bedrijven kunnen als zodanig worden beschouwd, evenals de zogenaamde gemengde bedrijven; dat zijn bedrijven die oorspronkelijk alleen een verzorgende functie hadden, maar die hun afzet hebben uitgebreid tot ver buiten de plaatselijke of zelfs regionale markt. Zij zijn daarmee tevens stuwend geworden 14.

Voor we nu tot ons eigenlijke onderzoeksobject Amsterdam kunnen overgaan, moet er nog één probleem worden opgelost: hoe stellen wij vast welk deel van de bedrijvigheid als stuwend en welk deel als verzorgend kan worden beschouwd? Het is gebruikelijk daarvoor de beroepsbevolking als criterium te nemen. Men kan verzorgende beroepen identificeren, omdat ze regelmatig over het land zijn gespreid. Stuwende beroepen zijn per plaats verschillend vertegenwoordigd. Wat specifiek en wat 'normaal' is, kan worden bepaald door de te onderzoeken werkgelegenheidsstructuur te vergelijken met de structuur in een ander of groter 'referentiegebied'. Dit kan onder andere door de zogenaamde minimale-vereistenmethode. Deze methode werkt als volgt. Men berekent de verhouding van de beroepsbevolking tot de totale bevolking in een aantal steden. De laagste promillages in een beroep kan men beschouwen als minimaal vereist voor de verzorging van alle onderzochte steden. Het resterende deel verschilt per stad en bepaalt de specificiteit van de bedrijfsstructuur in die stad 15. Men kan echter geen absolute waarde hechten aan de gevonden getallen. De 'minimale-vereistenmethode' is slechts een pragmatische oplossing voor de theoretische en praktische problemen die samenhangen met het bepalen van de grens tussen stuwend en verzorgend.

Om de functionele structuur van de Amsterdamse werkgelegenheid in de eerste helft van de negentiende eeuw vast te stellen is de minimale-vereistenmethode toegepast op de beroepstelling van 1859 16. De berekeningen zijn alleen gebaseerd op de

14 Ontleend aan J. Winsemius, *Vestigingstendenzen van de Nederlandse nijverheid op grond van de beroepstelling van 1930* ('s-Gravenhage, 1949). Hoewel deze studie handelt over industriële bedrijven, gelden de conclusies voor het gehele bedrijfsleven (19). Vergelijk M. de Smidt, 'Stuwend en verzorgend. Een verkenning van de ontwikkeling der conceptie', *Bulletin uitgegeven door de afdeling algemene sociale geografie en sociale geografie van Europa* (Geografisch Instituut RUU), IV (juni 1967) 17-18; Jansen en De Smidt, *Industrie en ruimte*, 63.

15 De Smidt, 'Stuwend en verzorgend', 30-34. Vergelijk E. C. Ullman, M. Dacey, 'The Minimum Requirement Approach to the Urban Economic Base', in: *Papers and Proceedings of the Regional Science Association* (1960) 175-194.

16 De beroepstelling van 1859 is betrouwbaarder dan die van 1849, hoewel de laatste wat het tijdstip van tellen betreft geschikter zou zijn geweest. Vergelijk Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam, 1965) 104-108. Zie ook: A. Knotter, 'De Amsterdamse bouwnijverheid in de 19e eeuw tot ca. 1870. Loonstarheid

mannelijke beroepsbevolking, die daartoe is ingedeeld volgens de standaardindeling van 1889. Als referentiegebieden zijn gekozen de vijf overige grote steden in Holland: Rotterdam, Den Haag, Leiden, Haarlem en Dordrecht. Qua verzorgingsniveau zijn deze steden beter vergelijkbaar met Amsterdam dan steden elders of het platteland. Door de beroepsbevolking in elk van de vijf steden per beroep te relateren aan de totale bevolking is een minimaal verzorgingspatroon vastgesteld. Vervolgens is bepaald in welke mate de Amsterdamse beroepsbevolking van dit minimum afweek door het verschil tussen de aanwezige en de minimaal te verwachten aantallen per beroep(sgroep) uit te drukken in percentages van de Amsterdamse beroepsbevolking (zie bijlage 1).

Uit deze berekeningen blijkt, dat het niveau van de Amsterdamse beroepen in vrijwel alle gevallen hoger is dan het minimum. Dat is ook het geval bij beroepen die al op voorhand als verzorgend kunnen worden beschouwd, zoals bakkers en slagers, die respectievelijk 28 en 30% oververtegenwoordigd zijn ten opzichte van het (Leidse) minimum. Van export kan in deze bedrijven echter geen sprake zijn¹⁷. Blijkbaar zijn er wat het verzorgingsniveau betreft toch aanzienlijke verschillen tussen de Hollandse steden onderling. Deze verschillen moeten wel worden verklaard door verschillen in koopkracht van de bevolking, of beter de spreiding van de koopkracht, dus de inkomensverhoudingen per stad. Het minimale niveau wordt bepaald door de stad met de ongunstigste inkomensverhoudingen 18. Bij de vaststelling van het Amsterdamse verzorgingsniveau moet daarmee rekening worden gehouden. Ik beschouw daarom beroepen die tot 33,3% oververtegenwoordigd zijn nog als verzorgend. Dit hoge percentage is bepaald op grond van de oververtegenwoordiging van bakkers en slagers. Een oververtegenwoordiging tussen 33,3 en 66,6% noem ik gemengd, dat wil zeggen verzorgend met een belangrijke stuwende component. De overige beroepen (tussen 66,6 en 100% oververtegenwoordiging) worden als stuwend beschouwd.

Splitsing van deze drie categorieën over de drie grote stedelijke beroepssectoren (industrie, handel en verkeer, en maatschappelijke diensten) geeft een eerste inzicht in de economische structuur (tabel 1; deze tabel is uitsluitend volgens de hierboven genoemde formele criteria opgesteld). Daaruit blijkt, dat het stuwende deel van de beroepsbevolking in belangrijke mate (60%) in de handels- en verkeerssector was geconcentreerd. Amsterdam was in de eerste plaats handels- en havenstad. Op zichzelf is dat niets nieuws, maar het contrasteert wel opvallend met het gegeven,

en trek arbeid op een dubbele arbeidsmarkt', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, X (1984) 145.

17 Daarvoor waren de produktiekosten in Amsterdam te hoog. Er was daardoor juist een aanzienlijke import van roggebrood. Zie: A. Knotter en H. Muskee, 'Conjunctuur en levensstandaard in Amsterdam 1815-1855. Een onderzoek op basis van plaatselijke accijnzen', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XII (1986) 159.

18 In het geval van bakkers en slagers wordt het minimum bepaald door Leiden. Hoewel vermoed kan worden dat de Leidse inkomensverhoudingen omstreeks 1860 buitengewoon ongunstig waren, beschik ik niet over exacte informatie daarover. Het minimum van kleer- en schoenmakers wordt bepaald door Rotterdam. Een vergelijking van de welstandsverhoudingen in Rotterdam en Amsterdam in de recente dissertatie van Boudien de Vries toont aan, dat deze in Amsterdam inderdaad aanzienlijk evenwichtiger waren opgebouwd. B. de Vries, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895* (Amsterdam, 1986) 30-34.

dat de nijverheid in de beroepsbevolking als geheel de grootste sector vormde (52%).

De door de handel opgewekte goederenstroom kan als de primaire stuwende factor in het economisch leven van de stad worden beschouwd. De groothandel creëerde een groot aantal intermediaire en administratieve functies, zoals makelaars, zaakwaarnemers, kantoor- en handelsbedienden (tabel 2). Omdat de winkelbedienden in de beroepstelling niet van de kantoorbedienden gescheiden zijn, is de groep kantoor- en winkelbedienden in de gemengde categorie terechtgekomen. Winkelbedienden behoren echter in het algemeen tot de verzorgende, kantoorbedienden tot de stuwende sector. In de beroepsgroep handel weegt de plaatselijke detailhandel zelfs zo sterk ten opzichte van de exporterende kooplieden, dat de hele groep via de minimale-vereistenmethode als verzorgend uit de bus kwam. De grote kooplieden moeten uiteraard als stuwend worden beschouwd, evenals winkeliers met een regionaal-verzorgende functie. In de beroepstelling zijn deze niet apart herkenbaar.

Tabel 1

De verdeling van de mannelijke Amsterdamse beroepsbevolking naar de beroepssector en de economische functie (1859)

a per functie

	nijverheid (n=31040)	handel &verkeer (n=22582)	diensten (n=6432)	totaal (n=6005)
verzorgend	50,3%	26,8%	49,2%	41,4%
gemengd stuwend/verz.	23,8	20,1	50,8	25,3
stuwend	25,8	53,1	-	33,3
totaal	100	100	100	100

b per sector

	verzorgend (n=24840)	gemengd st/verz. (n=15224)	stuwend (n=19990)	totaal (n=60054)
nijverheid	62,9%	48,7%	40,1%	51,7%
handel en verkeer	24,4	29,9	59,9	37,6
diensten	12,7	21,4	-	10,7
totaal	100	100	100	100

Bron: zie bijlage 1.

n.b. Niet ingedeeld: **landbouw (532); bewerking van aardewerk en glas (79);** diverse houtbewerking, **kurk-, stro- en bindwerk (434);** diverse beroepen in de kledingbranche (195); looiers en **diverse leerbewerking (126); papierbereiders (42); textiel (18);** verlichting, olie, **vet, zeep (177);** diverse beroepen in de voedingssector (onder andere molenaars, **branders, brouwers)(392);** losse werklieden (niet: sjouwerlieden)(1280); **totaal 3275 (5,2% van de totale mannelijke beroepsbevolking).**

De goederenbeweging schiep verder werkgelegenheid in de havengebonden vervoersbedrijven, zoals rederijen en vemen. In tabel 2 is te zien, dat het stuwende deel van de beroepsbevolking in de verkeerssector bestond uit zeelieden en havenwerkers, zoals pakhuisknechts, dragers, wegers, slepers en sjouwerlieden. Sjouwwerk vond men ook wel in de grote fabrieken 19, maar het gros van de sjouwerlieden moet toch in de haven hebben gewerkt.

De stuwende invloed van de goederenbeweging bleef echter niet tot de handels- en verkeerssector beperkt. Ook een deel van de nijverheid is aan de haven gebonden. In de eerste plaats werkt hier de transportoriëntatie van ondernemingen, die van overzee aangevoerde grond- en/of hulpstoffen verwerken. In Amsterdam gaat het vooral om de aan de stapelmarkt gebonden trafiekbedrijven²⁰. In de tweede plaats geldt de havengebondenheid voor de veelsoortige scheepvaartverzorgende nijverheid, met als kern de scheepsbouw. Ook de kuipers beschouw ik als scheepvaartverzorgend. Dit zijn typisch afgeleid stuwende bedrijven.

Trafieken in zuivere vorm — veredeling van op de stapelmarkt aangevoerde grondstoffen — treffen wij alleen aan bij de bewerking van koloniale produkten. De suikerraffinatie is een goed voorbeeld. Voor de ruwe suiker was deze industrie van overzeese aanvoer afhankelijk, en ook de voor de (stoom-)raffinaderijen benodigde steenkool werd hoofdzakelijk van overzee uit Engeland aangevoerd. De raffinaderijen waren de grote afnemers van de door de Handelmaatschappij aangevoerde Javasuiker. In feite was er echter een wederzijdse afhankelijkheid: het welslagen van de suikerveilingen van de Handelmaatschappij was ondenkbaar zonder de medewerking van de Amsterdamse raffinadeurs²¹. De transportoriëntatie gold tevens voor de tabakverwerkende nijverheid, maar daarvoor was ook de grote afzet ter plaatse van belang. Dat is af te leiden uit het gegeven, dat veel sigarenmakers hun bedrijf met een winkel combineerden²². Men mag wel veronderstellen, dat de vele thuiswerkende sigarenmakers 23 dikwijls ook eigenwerkers waren voor de directe verkoop.

De diamantnijverheid, die in de achttiende eeuw nog wel met de stapelmarkt was verbonden, kan in de eerste helft van de negentiende eeuw niet meer als trafiekbedrijf worden beschouwd. De bewerking van diamant was niet meer in Amsterdam gevestigd, omdat de handel ruwe diamant aanvoerde, maar er kwam ruw, omdat hier de bewerkingsplaats was, aldus Van Tijn in zijn geschiedenis van de diamanthandel en nijverheid²⁴. De diamantnijverheid oriënteerde zich nu volledig op geschoolde arbeid. Dat verklaart de regelmatig geuite vrees voor verplaatsing van de hele bedrijfstak als groepjes werklieden zich elders vestigden²⁵. Ook de houtzagerij was

19 Dit blijkt uit de gemeenteverslagen over de jaren vijftig, hoofdstuk 'Ambachts- en fabrieksnijverheid'.

20 Van Tijn, *Twintig jaren*, 73-80.

21 Vergelijk W. M. F. Mansvelt, *Geschiedenis van de Nederlandsche Handel-Maatschappij, uitgegeven ter gelegenheid van het honderdjarige bestaan ...*, II (Haarlem, s.a.) 200.

22 J. A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Amsterdam, 1968) 56; Van Tijn, *Twintig jaren*, 79.

23 *Ibidem*.

24 Th. van Tijn, 'Geschiedenis van de Amsterdamse diamanthandel en -nijverheid 1845-1897', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXVI (1974) 18.

25 *Ibidem*, 18, 24-25.

Tabel 2

De mannelijke Amsterdamse beroepsbevolking in de sectoren nijverheid en handel en verkeer per beroep naar de economische functie (1859)

nijverheid		handel en verkeer	
verzorgend			
(- 33% oververtegenwoordiging)			
bouwambachtslieden	7781	kooplieden, winkeliers,	
schoenmakers	2351	kleinhandelaars	
kleermakers	2104	(beroepsgroep handel)	5431
bakkers	1909	beroepen in de horeca	625
slagers, vleeshouwers	686		
barbiers, kappers	452		
rijtuig- en wagenmakers	336		
totaal	15619		6056
gemengd			
(33-66%)			
smeden en andere		kantoor-, winkel- en	
metaalbewerkers	3021	handelsbedienden	3484
grafische beroepen	1553	vervoer te land	1063
meubelmakers	1288		
instrumentmakers	1061		
apothekers, drogisten, chemici	487		
totaal	7410		4547
stuwend			
(66-100%)			
sigarenmakers, tabakbewerkers	1593	sjouwers, kruiers, slepers	5000
diamantbeweikers	1480	zeelieden, etc.(vervør te water)	3188
scheepstimmerlieden, zeilmakers,		makelaars, kargadoors,	
touwslagers	1450	zaakwaarnemers	1853
suikerbakkers, -raffinadeurs	938	pakhuisknechts, dragers,	
edelsmeden	805	wegers, meters	1639
kuipers	673	krediet-, bank-,	
houtzagers	371	verzekeringswezen	299
hoeden- en pettenmakers	354		
kunstnijverheid	347		
totaal	8011		11979

Bron: zie bijlage 1.

zijn oorspronkelijke positie als trafiekbedrijf goeddeels kwijtgeraakt en was in belangrijke mate loonzagerij geworden, als toeleveringsbedrijf van de scheepsbouw 2s.

Daarmee zijn we aangekomen bij de scheepvaartverzorgende nijverheid, in de eerste plaats de scheepsbouw zelf, zowel de nieuwbouw als de reparatie van schepen. Daarbij waren naast de eigenlijke scheepstimmerlieden op de scheepswerven ook allerlei zelfstandige ambachtslieden betrokken: mastenmakers, blokkenmakers, boommakers, sloepenmakers, etcetera. Verder behoren zeilmakers en touwslagers tot deze bedrijfstak, en ook aan smeden verschaft de scheepsbouw en -reparatie werk 27. De omvangrijke groep smeden en andere metaalbewerkers in tabel 2 verbergt — evenals de kantoor- en winkelbedienden — in feite twee typen bedrijven: enerzijds smeden die voor de plaatselijke markt werkten, zoals huis- of hoefsmeden, anderzijds scheepssmeden en metaalarbeiders in de machinefabrieken, die in de stuwende sector gesitueerd moeten worden. Het aantal stuwende metaalbewerkers schat ik op ongeveer 2000, dat is 2/3 van het totaal 28.

De belangrijke Amsterdamse machine-industrie begon als scheepsbouwindustrie, maar ontwikkelde al snel een zelfstandige exportfunctie. De binding aan Amsterdam bleef door de afzet aan plaatselijke bedrijven die op stoom overgingen. Ook werkte hier een oriëntatie op de aanvoer van materialen en brandstoffen van overzee²⁹.

Al deze genoemde beroepen en bedrijfstakken hebben, hetzij in oorspronkelijke, hetzij in afgeleide zin eenzelfde vestigingsgrondslag, namelijk het goederenverkeer via de haven. In één geval — de diamantnijverheid — is deze binding slechts genetisch en niet meer functioneel. De rondom de haven gegroepeerde bedrijvigheid noem ik in navolging van de geograaf De Smidt een 'havenformatie', dat wil zeggen: een stuwend complex van havengebonden bedrijvigheid met sterke onderlinge betrekkingen 30. De betekenis van deze 'havenformatie' in de functionele structuur van de werkgelegenheid kan worden gemeten door het aandeel van de havengebonden beroepen in de totale beroepsbevolking te berekenen. Voor Amsterdam schat ik dit aandeel op ruim 35%. Het gaat om circa 22.500 mannen, waarvan bijna een derde (7025) in de nijverheid werkzaam was³¹.

26 Van Tijn, *Twintig jaren*, 70.

27 *Het huissmedenbedrijf te Amsterdam. Rapport uitgebracht door de Commissie benoemd door de Gemeentelijke Commissie voor het onderzoek van arbeidstoestanden en de Kamer van Arbeid voor de metaal- en houtbewerking* (Amsterdam, 1903) 5.

28 De Gemeenteverslagen, en die van de Kamer van Koophandel geven voor 1856/1857 2080, voor 1860/1863 1260 werklieden in de machineindustrie. Daaronder zijn echter ook sjouwerlieden en werklieden die in de beroepstelling onder instrumentmakers vallen. Daartegenover staat dat er een onbekend aantal smeden in de houten scheepsbouw werkte.

29 J. L. van Zanden, 'De industrialisatie van Amsterdam in de negentiende eeuw 1810-1910' (niet uitgegeven typescript VU, s.a.) 11-12.

30 M. de Smidt, J. G. Groenendijk, 'De havenformatie als facet van de functionele structuur, toegelicht aan een vergelijkende analyse van Delfzijl en Harlingen', *Bulletin uitgegeven door de afdeling algemene sociale geografie en sociale geografie van Europa* (RUU), V (december 1967) 77-99.

31 Deze schatting is gebaseerd op de volgende overwegingen (zie tabel 2):

- het aantal exporterende kooplieden schat ik ongeveer gelijk aan het aantal verzorgende winkelbedienden, zodat het aantal kantoor- en winkelbedienden geacht wordt

Buiten de industrieën die onderdeel waren van het stuwende havencomplex blijft er zowel in de gemengde als in de stuwende categorie een belangrijke groep industrieën over. Het gaat hoofdzakelijk om een aantal specialistische beroepen, die betrokken waren bij de luxe-nijverheid. De vervaardiging van gouden en zilveren voorwerpen, hoeden en petten, meubels, klokken, kunstvoorwerpen, muziekinstrumenten, etcetera valt hieronder, en ook, in zekere zin, de grafische industrie. In zijn *Twintig jaren Amsterdam* schrijft Van Tijn de bloei van deze luxe-nijverheid toe aan 'specialistische ambachtelijke traditie en scholing, in een vroegere periode van rijkdom ontstaan' ³². Ik wil hier wijzen op een tweede vestigingsfactor voor dit type industrieën, namelijk de nabijheid van een grote en speciaal gestructureerde afzetmarkt.

De produktiekosten in de luxe-nijverheid zijn zo hoog, dat de vervoerskosten in verhouding daarmee in het niet vallen. Luxe-nijverheid kan zich daarom in principe overal vestigen. De afzet is echter nogal gevoelig voor mode- of seizoensinvloeden. Een groot deel van de artikelen wordt op bestelling naar de persoonlijke smaak van de klant vervaardigd. De mogelijkheid van direct contact met een smaakbepalende clientèle bepaalt daarom mede de vestigingsplaats. Zo'n clientèle vond men in Amsterdam ³³. Dit publiek was tevens geïnteresseerd in nieuws, cultuur en wetenschap in gedrukte vorm. Anderzijds leverde Amsterdam zelf daarvoor veel materiaal. Zowel voor de aanvoer van kopij, als voor de afzet van drukwerk vervulde Amsterdam een centrumfunctie, die aantrekkelijk was voor de vestiging van grafische bedrijven.

De ruime plaatselijke afzet was dus in deze gevallen de basis voor de ontwikkeling van een exportfunctie. Dat verklaart waarom deze beroepen in tabel 2 veelal in de gemengde categorie zijn terechtgekomen. Het gaat werkelijk om bedrijven met een gemengde functie, en niet om beroepen, waarin in feite twee verschillende vormen van bedrijvigheid schuilgaan, zoals de hiervoor genoemde smeden en de kantoor- en winkelbedienden. In bepaalde bedrijfstakken, zoals de edelsmederij, was de exportfunctie sterk gaan overheersen, maar ook de grote juweliers of 'kashouders' (dat wil zeggen: winkelkasthouders) combineerden hun export met een winkel in één van de chique Amsterdamse winkelstraten ³⁴.

Hiermee heb ik het stuwende deel van de nijverheid in grote lijnen behandeld. Het grootste deel van de nijverheid was echter gericht op de plaatselijke verzorging, hetzij in zijn geheel (zo'n 50%), hetzij voor een deel in de gemengde categorie

het aantal kantoorbedienden en grote kooplieden te representeren; - het krediet- en bankwezen is tot de havenformatie gerekend; - het aantal stuwende metaalbewerkers is geschat op 2000; - de diamantbewerkers zijn niet tot de havenformatie gerekend.

³² Van Tijn, *Twintig jaren*, 102.

³³ Een uitwerking van dit argument vindt men in: P. G. Hall, *The Industries of London since 1861* (Londen, 1962) 26-35, 52-53, 82-86, 100-110, 115-116.

³⁴ Bijvoorbeeld A. Bonebakker & Zoonen, 'Winkelier in goud- en zilverwerken, alhier bekend onder den naam van kashouder op de Heerengracht bij de Leidsegracht ... Ofschoon zelve geen fabrikant zijnde worden de stukken goud- en zilverwerken alle onder deszelfs toezigt en leiding bij hunne onderscheidene alhier gevestigde werklieden op orde gemaakt ...'. GAA, seer. AZ geen nr. 'Lijst van personen welke ... schriftelijk hebben verklaard, dat zij goederen vervaardigen of bewerken ter verzending naar Nederlandsch Indiën' (sinds 1841).

(24%) (zie tabel 1). We kunnen ervan uitgaan dat de omvang van het verzorgende deel van de nijverheid groter was dan tegenwoordig. Veel consumptieartikelen werden ambachtelijk vervaardigd. De producenten leverden rechtstreeks aan een bekende en beperkte klantenkring, en niet, zoals de moderne industrie uit voorraad. Het spreekt vanzelf, dat dit type bedrijvigheid in de nabijheid van de consument gevestigd moest zijn.

De omvangrijke groep bouwambachtslieden bijvoorbeeld werkte vrijwel uitsluitend in directe opdracht van particuliere huiseigenaren. De klantgerichtheid van de bouw blijkt uit het feit, dat de materialen in veel gevallen door de opdrachtgever en niet door de ambachtsman werden aangeschaft³⁵. In de kleermakerij gebeurde precies hetzelfde: de klant kocht de benodigde stoffen bij een handelaar en gaf vervolgens een zelfstandig werkende kleermaker opdracht er iets van te maken. Ook de in het kledingbedrijf werkzame naaisters zorgden alleen voor reparatie of vervaardiging van kleding uit stoffen die door de klant zelf in een Stoffenwinkel waren gekocht³⁶. De schoenmakers moeten wel grotendeels reparatiewerk hebben verricht. Er zijn sterke aanwijzingen, dat veel nieuw en dan vooral goedkoop schoeisel werd ingevoerd uit de Brabantse Langstraat³⁷. In al deze verzorgende ambachten werd rechtstreeks, zonder tussenkomst van derden geleverd. Pas met de opkomst van grootschaliger bedrijven, zoals aannemerij, confectieateliers en broodfabrieken omstreeks 1870 zou hierin verandering komen³⁸.

Ik heb een beeld geschetst van de economische structuur van Amsterdam in 1859 en stel vast, dat deze werd beheerst door drie grote factoren:

- de haven en de stapelmarkt;
- de ruime en gedifferentieerde afzetmogelijkheden ter plaatse;
- en de specifieke geschooldheid van delen van de arbeidersbevolking. Deze laatste factor werkte dikwijls in combinatie met een andere.

Naar de mate waarin een bepaalde factor overheerste konden drie typen werkgelegenheid worden onderscheiden:

- een complex van *havengebonden werkgelegenheid*, samengesteld uit beroepen in de

35 Knotter, 'Bouwnijverheid', 131.

36 *De kledingindustrie te Amsterdam. Rapport uitgebracht door de Commissie van Onderzoek, benoemd door den Gemeenteraad in zijne vergadering van 30 juni 1897* (Amsterdam, 1900) 7, 12.

37 Vergelijk C. A. Mandemakers, 'Enkele aspecten van de schoenmakerij in en bij de Langstraat, omstreeks 1800-1860', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XLIV (1982) 59-60. In 1827 wordt bericht over 'de dagelijkse invoer van schoenen, mylen etc. die veelal langs de straten worden uitgevend, waardoor de schoenmaker op verre na zooveel werk niet heeft dan toen zulks niet mogt plaatsvinden ...' [namelijk vóór de afschaffing van de gilden, AK]. (GAA, secr. AZ buitenindicateur F 'Statistieke tabel der fabrieken in de stad Amsterdam over het jaar 1827' nr. 103). Tussen 1846 en 1850 zou de invoer van buiten de stad gemaakte schoenen zeker toegenomen zijn (J. Kuiper, 'Middelen van bestaan te Amsterdam', *De Economist*, I (1852) 153-154).

38 Knotter, 'Bouwnijverheid', 139-140; *Kledingindustrie, passim; Het hakersbedrijf te Amsterdam. Rapport uitgebracht door de Commissie benoemd door de Gemeentelijke Commissie voor het onderzoek van arbeidstoestanden en de Kamer van Arbeid voor de Voedings- en genotmiddelen te Amsterdam* (Amsterdam, 1903).

handels- en verkeerssector, maar ook in de havengebonden industrieën, met name scheepvaartverzorgende en trafieknijverheid;

- *werkgelegenheid in de luxe-bedrijven*, waaronder ik ook de grafische bedrijven reken, met een exportfunctie, maar geworteld in de plaatselijke afzet;

- de *verzorgende werkgelegenheid*, met een opvallend overwicht van de nijverheid.

Kan deze structuurbeschrijving, die geldt voor de jaren vijftig van de vorige eeuw, zonder méér voor de eerste helft van de eeuw van toepassing worden verklaard? De Amsterdamse vestigingsfactoren werkten natuurlijk in 1800 niet anders dan in 1859, maar of de concrete effecten op de omvang en de samenstelling van de werkgelegenheid dezelfde waren staat niet vast. Over de ontwikkeling van de werkgelegenheid in de eerste helft van de negentiende eeuw is echter bijzonder weinig bekend. Er is alleen een vergelijkingsmogelijkheid met de beroepsbevolking in het begin van de eeuw. Deze kon voor 1806 (aangevuld met enkele gegevens uit 1811) worden gereconstrueerd met behulp van opgaven voor de patentbelasting (1806) en het aantal aan werklieden uitgereikte werkboekjes (1811) 39 (tabel 3). De betrouwbaarheid van deze reconstructie kan uiteraard niet zo groot zijn als de beroepstelling van 1859. Nog afgezien van de onvolkomenheden van de bronnen zelf worden de uitkomsten vertekend door de abnormale economische omstandigheden in de Bataafs-Franse tijd. Hoewel het goederenverkeer via de haven tot 1806 op het achttiende-eeuwse niveau bleef, blijkt uit andere indicatoren, zoals het aantal ondertrouwen en de ontwikkeling van het huurpeil, dat de economische toestand sinds 1795 achteruit was gegaan 40. In 1811, toen ook de scheepvaart van Amsterdam vrijwel stil lag, was dat des te sterker het geval. Omdat de aanvullende gegevens uit 1811 alleen betrekking hebben op de nijverheid (maar niet op de scheepsbouw, de diamantbewerking en de edelsmederij) wordt de relatieve betekenis van de trafieken onderschat. Hetzelfde geldt voor de luxe-nijverheid, die achteruitgang als gevolg van het gedaalde welvaartspeil en de verminderde exportmogelijkheden. In de bedrijven die slechts voor de plaatselijke behoeften werkten moet de achteruitgang van de zeehandel veel minder merkbaar zijn geweest 41. Het verlies van werkgelegenheid in de exportsector is moeilijk exact te becijferen. Waarschijnlijk ging het om enige duizenden arbeidsplaatsen. Een overigens niet zo betrouwbare opgave uit 1811 van het aantal werklieden op een onbepaald tijdstip vóór 1806 geeft de volgende cijfers voor een aantal belangrijke bedrijfstakken (tussen haakjes de door mij berekende aantallen voor 1806/1811): 1800 tabakbewerkers (312), 1160 arbeiders in de suikerraffinage (172), ca. 3000 in de scheepsbouw (1259), en eveneens 3000 in de zijdenijverheid (in de textiel als geheel 587)⁴².

39 Vergelijk mijn recensie van H. A. Diederiks, *Een stad in verval. Amsterdam omstreeks 1800: demografisch, economisch, ruimtelijk* (Amsterdam, 1982), in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, X (1984) 197-202.

40 De ontwikkeling van het goederenvervoer bij: W. G. Heeres, 'Het paalgeld: een bijdrage tot de kennis van de Nederlandse handelsstatistiek in het verleden', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XLV (1982) 1-17; vergelijk J. A. Faber, 'Scheepvaart op Nederland in een woelige periode: 1784-1810', *ibidem*, XLVII (1984) 67-78; De huren en de ondertrouw in: Cl. Lesger, *Huur en conjunctuur. De woningmarkt in Amsterdam 1550-1850* (Amsterdam, 1986) 53-55.

41 I. J. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940* ('s-Gravenhage, 1961) 42-43.

42 H. T. Colenbrander, ed., *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840*, VI (1810-1813) (RGP XVI; 's Gravenhage, 1912) 1322-1327.

Tabel 3

De mannelijke Amsterdamse beroepsbevolking in enkele sectoren in 1806 (1811) en 1859, absoluut en per 1000 inwoners

	1806	o/oo ^a	1859	o/oo
verzorgende beroepen:				
nijverheid	12617	63,1	15619	64,7
waaronder				
<i>bouw</i>	5866	293	7781	32_a
<i>kleding en schoeisel</i>	3466	173	4455	183
<i>voeding</i>	2549	12,7	2595	10,8
<i>handel</i>	6351	31,8	5431	22,5
totaal	18968	94,8	21050	87,2
intermediaire en administratieve handelsfuncties (makelaars, zaakwaarnemers, kantoorbedienden)	4131	20,6	5337	22,1
havengebonden vervoersbedrijven (havenwerkers, zeelieden, etc.)	7562	37,8	9827	40,7
scheepvaartverzorgende nijverheid (scheepsbouw, houtzagerij, kuipers)	2040	10,2	2494	10,3
luxe-nijverheid (en typografie) waaronder	3530	17,7	5895	24,4
<i>grafische beroepen</i>	912		1553	
<i>meubelmakers</i>	565		1288	
<i>edelsmeden</i>	479		805	
<i>instrumentmakers</i>	447		(747)^b1061	
<i>totaal</i>	2403	12,0	4707	193
overige nijverheid waaronder:	4424	22,1	8495	35,2
<i>diamantbewerkers</i>	443		1480	
<i>smeden en andere metaalbewerkers</i>	1051		3021	
<i>textiele nijverheid</i>	587		18	
<i>suikerbakkers, -raffinadeurs</i>	172		938	
<i>tabakbewerkers, sigarenmakers</i>	312		1593	
<i>totaal</i>	2565	12,8	7050	292

a De omvang van de bevolking is gesteld op 200.000.

b Zonder stoomwerktuigen.

Bronnen: zie bijlage 1 en noot 39.

De werkloosheid kan ertoe hebben geleid, dat mensen meer dan gewoonlijk hun heil zochten in kleine neringen en straathandel. Dat zou verklaren waarom het aantal handeldrijvenden in 1806 in vergelijking met 1859 zo buitengewoon groot is. Ook dubbele patenten kunnen daarbij een rol hebben gespeeld. Deze groep is dus waarschijnlijk in 1806 abnormaal groot. Dit valt te meer op, daar de werkgelegenheid in de verzorgende nijverheid tussen 1806 en 1859 in verhouding tot de bevolking min of meer stabiel blijft.

Bij de beroepen, die rechtstreeks betrokken waren bij de administratie en de verwerking van het havengoederenverkeer kan evenmin van substantiële groei van de werkgelegenheid worden gesproken. Met substantieel bedoel ik: groei die sterker is dan de toename van de bevolking. Dit heeft betrekking op functies in de handel, op havenarbeiders en zeelieden, en op de scheepvaartverzorgende nijverheid. Blijkbaar is het havengoederenverkeer tussen 1806 en 1859 niet substantieel gegroeid. Substantiële groei van de werkgelegenheid is er wel in enkele trafieken (de suiker Raffinaderij, de sigarenmakerij), de diamantnijverheid en de metaalverwerkende industrie. De werkgelegenheid in deze bedrijfstakken is grosso modo verdrievoudigd. Ook de luxe-nijverheid en de typografie zijn in verhouding tot de bevolking meer dan evenredig gegroeid, zij het niet zo sterk als de hiervoor genoemde industrieën. Grosso modo kan men een verdubbeling van de werkgelegenheid constateren. Men moet echter rekening houden met het hiervoor gememoreerde feit, dat de werkgelegenheid in dit type industrieën in de telling van 1806 (1811) te laag is geschat. Toch kan wel worden geconcludeerd, dat de industriële structuur van Amsterdam, althans sinds de Bataafs-Franse tijd, niet onbelangrijk is versterkt door de vestiging of uitbreiding van een aantal geheel of gedeeltelijk stuwende bedrijven, zowel in de sfeer van de havengebonden industrie als in de sfeer van de luxe-nijverheid.

DE ARBEIDSMARKT; SEGMENTERING EN INFORMALISERING

Wat was nu het effect van deze versterking van de stuwende component in de Amsterdamse industrie op de werkgelegenheid van de totale beroepsbevolking? Ik zie slechts verbetering (in de zin van meer en regelmatigere werkgelegenheid en daardoor meeren regelmatigere inkomen) voor enkele specifieke beroepsgroepen. Dit was het gevolg van de eigenaardige structurering van de arbeidsmarkt, waarover ik in mijn inleiding heb gesproken. Alleen die beroepen die in staat waren de toegang tot hun vak te beheersen, konden zich aan de algemene concurrentie om schaarse arbeidsplaatsen onttrekken. Een voorbeeld daarvan zijn de diamantbewerkers. Door de onregelmatige aanvoeren van ruwe diamant heerste er vóór 1845 in dit vak door het jaar heen veel werkloosheid. De werklieden schijnen vrijwel allen een tweede ambacht of bedrijf te hebben gehad, waarmee zij in deze werkloosheidsperiodes zo goed en zo kwaad als dat ging aan de kost kwamen⁴³. De diamantbewerkers slaagden er echter in de groei van de werkgelegenheid voor zichzelf en hun verwanten te reserveren. Omdat de werklieden zelf bepaalden welke leerlingen zij opleidden, waren zij in staat de toegang tot het beroep af te sluiten voor nieuwkomers. Persoonlijke relaties speelden hier een sleutelrol. Mede daardoor was het diamantvak een gesloten

43 Aldus M. Barents, *De diamantslijperij te Amsterdam 1845-1920* (Amsterdam, s.a.) 17.

beroep met een sterke positie op de arbeidsmarkt, die ook in de beloning tot uiting kwam 44.

Er zijn aanwijzingen, dat andere geschoolde beroepsgroepen net zo opereerden, bijvoorbeeld in het bakkersbedrijf, waarin vrijwel uitsluitend Duitsers werkten en werden opgeleid⁴⁵. Dat is ook wel voor de hand liggend: de zware concurrentie om extreem schaarse arbeidsplaatsen maakte het simpelweg noodzakelijk om het arbeids-terrein te omheinen en de plaatsing in bepaalde beroepen voor te behouden aan een beperkte groep bekenden. Sommige specialistische beroepen zijn daartoe door de beheersing van de toegangskanalen zeker beter in staat dan andere. In dit soort beroepen komt de koppeling van vraag en aanbod tot stand via min of meer gesloten marktsegmenten. Bij grote openlijke of partiële werkloosheid kan dan toch binnen zo'n segment 'volledige werkgelegenheid' en zelfs een tekort ontstaan 46. Deze beroepen moeten natuurlijk tot de formele sector worden gerekend.

Het wordt gecompliceerder als er in min of meer geschoolde beroepen een sterke wisseling is van de vraag naar arbeid, meestal door de invloed van het seizoen. Naast de verticale barrières tussen verschillende beroepen kunnen dan binnen hetzelfde beroep ook horizontale barrières ontstaan tussen werklieden met een vaste betrekking, meestal op basis van een persoonlijke relatie met hun patroon, en de losse seizoenkrachten met wisselende arbeidsrelaties. Er ontstaat een tweedeling van het arbeidsbestand in een vaste kern en een vlottende marge, waartussen weinig mobiliteit bestaat. Men spreekt dan van interne en externe segmenten, of zelfs interne en externe arbeidsmarkten, die samen een 'dubbele arbeidsmarkt' vormen 47.

Verdubbeling van de arbeidsmarkt onder invloed van het seizoen kwam in Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw veel voor. Voor de seizoenswisseling in de werkgelegenheid kunnen drie oorzaken worden aangewezen⁴⁸. In de eerste plaats maakten bepaalde weersomstandigheden arbeid onmogelijk, die geheel of gedeeltelijk in de buitenlucht werd verricht, bijvoorbeeld in de bouw of de scheepsbouw. In de tweede plaats was de aanvoer van grondstoffen veelal onregelmatig, en daardoor ook de verwerking daarvan in bedrijven die van die aanvoer afhankelijk waren. In het algemeen was de winter in de havengebonden bedrijven het slechte seizoen. Dat geldt niet alleen voor de verwerking van grondstoffen, maar in feite voor handel en scheepvaart in het algemeen. Vooral sjouwerlieden en andere havenwerkers werden daardoor getroffen, en verder scheepvaartverzorgende ambachten als zeilmakers, kuipers en sloopmeden 49.

44 Van Tijn, *Twintig jaren*, 92; *Idem*, 'Diamanthatel', 28.

45 *Het bakkersbedrijf*, 4, 11.

46 Breman, *Dualistisch arbeidsbestel?*, 25-27; J. L. van Zanden, 'Lonen en arbeidsmarkt in Amsterdam 1800-1865', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, IX (1983) 12-14.

47 Knotter, 'Bouwnijverheid', 124-125.

48 Vergelijk G. Stedman Jones, *Outcast London. A Study in the Relationship between Classes in Victorian Society* (Oxford, 1971) hoofdstuk 2 'Seasonality of Production'. Zie ook: J. H. Treble, *Urban Poverty in Britain 1830-1914* (Londen, 1979) 71-80.

49 Over de stilstand van handel en scheepvaart in de winter zijn de berichten legio. Als voorbeeld een citaat '... de mindere levendigheid van handel en scheepvaart [doet] in de wintermaanden de vele bedrijven die aan de hoofdbronnen van onze nationale welvaart zijn verbonden ... stilstaan, zoodat die talrijke klasse van ambachtslieden.

In de derde plaats kon de afwisseling van drukke en slappe tijden een gevolg zijn van seizoenswisseling in de vraag naar consumptieartikelen. Die vraag kon variëren in verband met weersomstandigheden en maatschappelijke gewoonten. Dit effect werd nog versterkt door de rechtstreekse levering van produkten op bestelling en niet uit voorraad. In het kledingbedrijf bijvoorbeeld, dat geheel op bestelling werkte, was vooral in het voorjaar en tegen de zomer veel te doen. Men sprak wel van de 'zeven vette weken' tussen Pasen en Pinksteren. Een tweede drukke periode viel in de herfst, 's Zomers en 's winters werd er weinig besteld.⁵¹ Voor de meubelmakers waren maart, april en mei de drukste maanden.⁵¹ Dit hing samen met de gewoonte om in het voorjaar te verhuizen (1 mei was de traditionele verhuisdag) en in het groot schoon te maken.

Ik geef nu een aantal voorbeelden en citaten, waaruit duidelijk blijkt, dat de invloed van het seizoen tot een verdubbeling van de arbeidsmarkt leidde.⁵² Over de suikerraffinaderij wordt in 1852 het volgende vermeld:

Schrijver dezes heeft hier gekend ca. 70 werkende fabrieken, terwijl er nu hoogstens 20 zijn die werken. Weliswaar werken die 20 meer dan vroeger de 70, maar of daardoor niet de armoede ook groter word, laat hij aan beter oordeel over, doch geeft alleen in bedenking, dat de Groote Stoomhuizen een groot gedeelte van hun volk in de winter zonder werk en alzo zonder verdienste laten. De kleindere raffineurs daarentegen laten nimmer hun volk in den winter, als er niet te werken is, gaan.⁵³

kruyers, sjouwers en dergelijke, die van de bedrijven leven die uit den handel en de scheepvaart voortvloeyen inderdaad zonder werk zijn' (G. Luttenberg, *Proeve van onderzoek omtrent het Armwezen in ons Vaderland ...* (Zwolle, 1841) 45, geciteerd door Van Leeuwen, 'Bedeling en bedeeden', 32).

50 Staatscommissie over de werkloosheid (ingesteld bij KB van 30 juli 1909, nr. 42) *VI Verslag van de vijfde subcommissie* ('s-Gravenhage, 1913) 36, 94.

51 *Idem. VIII Verslag van de zevende subcommissie* ('s-Gravenhage, 1913) 91 vlg.

52 Om aannemelijk te maken dat seizoenswisseling in de werkgelegenheid gemakkelijk tot een institutionele scheiding van vaste en losse arbeid leidt geef ik hier ook een voorbeeld uit de tweede helft van de negentiende eeuw betreffende de kledingindustrie. Het voorbeeld heeft betrekking op de huisindustrie en kan als zodanig niet gelden voor de eerste helft van de eeuw. Het in noot 36 aangehaalde rapport over de kledingindustrie meldt: "... het zijn natuurlijk de werklieden die het langst voor eene bepaalde firma werken, welke in den slappe tijd het eerst in aanmerking komen voor het weinige werk, dat dan nog te maken valt. Voor de overigen is zeer dikwijls geen werk voorhanden ... Elke patroon heeft een kleine, vaste kern van werklieden die uitsluitend of bijna uitsluitend voor hem werken en steeds te zijner beschikking zijn. Achter hen staan de werklieden, die alleen gedurende den drukken tijd van dien patroon werk krijgen. Die tijd is echter zoo kort, dat zij gedwongen zijn een tweeden en soms zelfs een derden patroon te nemen. Die band die zulk een werkmans aan zijne patroons bindt, kan niet anders dan zeer los zijn' (*De kledingindustrie*, 26-27).

53 Niet ondertekende of gedateerde brief (ca. 1852), GAA, secr. AZ buitenindicateur F. Vergelijk echter J. H. Reisig, *De suikerraffinadeur of volledige beschrijving van het suiker ...* (Dordrecht, 1793) 199: Naast de meesterknechts, pannenknechts, zolderknechts en jongens heeft men 'ook nog daghuurders, maar deze zijn buitenshuis [de overigen wonen blijkbaar op de raffinaderij, AK] en werken bij den Raffinadeur, wanneer er veel te doen is ... Soms tijds hebben zij in een geheel vierdedeel jaars geen arbeid'.

In een rapport van de Kamer van Koophandel uit 1858 wordt over de sloopstimmerlieden het volgende opgemerkt (men bedenke dat de scheepsbouw in dat jaar in een ernstige crisis verkeerde):

De aard van een aantal ambachten brengt als vanzelf teweeg, dat daarin des winters groote vermindering van werkzaamheden, ja niet zelden geheele stilstand plaatsheeft. Tot hiertoe was dit bij den scheepsbouw slechts in beperkte mate het geval, en bevond zich des winters in den regel alleen het zoogenaamde losse volk zonder werk. Thans daarentegen is op schier al de werven een groot getal van het vaste volk ontslagen, dat tengevolge van de geregelde en ruime verdiensten, die zij genoten, geen ontberingen [kende], maar ook daardoor minder geschikt [is] om die kleine bedrijven bij de hand te nemen, waardoor anderen, vaak door den nood gedrongen, hebben geleerd in hun levensonderhoud en in dat hunner gezinnen te voorzien⁵⁴.

In een bijgevoegd politierapport wordt het aantal 'der eigenlijk gezegde vaste sloopstimmerlieden' geschat op 200 van de in totaal 700 'personen welke hun bestaan bij de scheepsbouw vinden'⁵⁵.

Eenzelfde verschijnsel zien we bij de niet onbelangrijke groep korendragers, gekwalificeerde havenarbeiders, die de Amsterdamse graanhandel bedienden. In een rapport uit 1828 wordt hun aantal op ongeveer 500 gesteld. In dit rapport wordt ook de arbeidsorganisatie van de korendragers beschreven:

De inrichting der korendragers is thans zoodanig, dat de meesten hunner, ja allen, die enkel korendrager zijn [de rest heeft blijkbaar een tweede baan, AK] bijna altoos bij denzelfden factor werkzaam zijn Iedere factor [heeft] eene lijst, waarop hunne namen naar volgorde zijn uitgedrukt ...; diegenen van hen die boven op eene zoodanige lijst geplaatst zijn kunnen steeds op werk rekenen, terwijl de anderen minder bezigheid vinden; en eindelijk degenen, die niet bepaald onder eenen factor werken, slechts dan gevraagd worden, wanneer alle vaste manschappen reeds aan het werk zijn⁵⁶.

54 GAA, secr. AZ 1859/297, Rapport van de Kamer van Koophandel 5 november 1858.

55 GAA, secr. AZ 1859/297, Rapport van de Hoofdcommissaris van Politie 4 november 1858. Over de seizoenwerkloosheid en het onderscheid tussen vaste ('vrije') en losse ('onvrije') werklieden in de scheepsbouw in de achttiende eeuw: A. J. Deurloo, 'Bijltjes en klouwers. Een bijdrage tot de geschiedenis der Amsterdamse scheepsbouw, in het bijzonder in de tweede helft der achttiende eeuw', *Economisch-sociaal-historisch jaarboek*, XXXIV (1971) 17-18, 30-32.

56 GAA secr. AZ 1841/2569, Rapport van de Kamer van Koophandel 18 oktober 1828. In een rekest uit 1842 wordt hetzelfde op iets andere wijze gesteld: '... dat de koorndragers bij de factours in ploegen zijn, waarvan diegenen welke het eerst op de lijst der ploegen staan, bij het werk dat er komt het eerst geteld worden; komt er een tweede werk, dan worden de volgende manschappen van de lijst geteld, namelijk wanneer de manschappen van het eerste werk nog niet terug zijn; maar zijn die terug, dan worden die weder voor het werk geteld en de andere blijven dan van het werk verstoken, waaruit volgt, dat zij die het achterste op die lijsten gesteld zijn weinig of niets kunnen verdienen, omdat zij zelden aan de beurt komen om te werken'. GAA AZ 1842/2339, Brief van J. J. Rustige, koorndrager, aan B&W, 1842. De losse korendragers treden op als moderne marktpartij ingeval van schaarste. In het hierboven

Deze organisatie lijkt enigszins op de indeling van havenarbeiders aan het eind van de negentiende eeuw in vasten, los-vasten (dat zijn losse arbeiders bij één werkgever) en lossen (losse arbeiders zonder vaste werkgever) 57.

Een scheiding tussen vaste knechts en losse seizoenkrachten is — mijn laatste voorbeeld — ook in de bouwnijverheid aanwijsbaar. Gezien de omvang van de bouwsector was de groep losse werklieden hier waarschijnlijk erg groot. De woningbouw bestond in de eerste helft van de negentiende eeuw vrijwel uitsluitend uit verbouw en onderhoud — nieuwbouw was er tot circa 1870 nauwelijks — en juist deze sector was buitengewoon seizoensgevoelig. De onderhoudswerken werden bij voorkeur bewaard voor het mooie seizoen, mede in verband met de voorjaars schoonmaak en de mei-verhuizingen 58. Hoewel de onderhoudsbedrijven of 'winkels' ernaar streefden zoveel mogelijk een vaste kern van eigen werklieden te houden, was het tijdens de acute voorjaarsdrukte meestal noodzakelijk tijdelijke krachten aan te nemen⁵⁹. Een bericht over het bouwambacht uit 1863 maakt in dit verband onderscheid tussen de 'zogenaamde loopers of losse daglooners' en

de lievelingen of de vaste werklieden, die jaren achtereenvolgend aan één winkel zijn en daar blijven en sterven, den baas of meester van jongs aan hebben leeren kennen en zich door bekwaamheid en goed gedrag weten te doen liefhebben 60.

Volgens deze auteur was de binding van de vaste knechts aan hun patroon wel van héél persoonlijke aard.

Op de seizoenswerkgelegenheid in de bouw kwamen veel trekarbeiders af van buiten de stad. Trekarbeiders zijn keuterboeren, die een deel van het jaar buiten hun woonplaats loonarbeid verrichten 61. In de bouw vallen twee groepen bijzonder op: de Duitse en Brabantse metselaars en de Duitse stukadoors. De Brabantse metselaars

geciteerde rapport schrijft de KvK, 'dat in een enkel geval, bij buitengewone drukten, door die korendragers die geen vasten Factor hebben wel eens loon boven de tarieven geëischt wordt'.

57 Vergelijk T. Jansen, 'De wil der bazen regelt het werk. Havenarbeiders rond 1900 in Rotterdam en Amsterdam', *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen, 1979) 22-25; G. de Groot, 'Door slapte gedaan gekregen. Een onderzoek naar de effecten van ongeregelde arbeid op het gezinshuishouden van arbeiders in Amsterdam tussen 1850 en 1920' (doctoraalscriptie RUU, 1985) 45-51.

58 Staatscommissie over de werkloosheid, *Algemeene Inleiding tot de Verslagen der Staatscommissie ...* ('s-Gravenhage, 1913) 45.

59 *Idem*, *II Verslag van de eerste subcommissie*, 26. Vergelijk Knotter, 'Bouwnijverheid', 136-137.

«o Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, *Twee antwoorden op de buitengewone prijsvraag van 1863 ... Bijlage tot het 5de stuk van deel XIV der Bouwkundige Bijdragen* (Amsterdam, 1865) 49.

61 Over trekarbeid als historisch verschijnsel in Europa: J. Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief 1600-1900* (Gouda, 1984); over trekarbeid in de Derde Wereld onder andere J. Breman, *Over boeren, migranten en landlozen: arbeidscirculatie en kapitalistische productie op het platteland van West-India* (Rotterdam, 1984).

kwamen uit Vught 62, de Duitse uit Ahaus, en verder Bentheim, Mettingen en Ganderkesee (Oldenburg). De stukadoors kwamen uitsluitend uit Oldenburg, in het bijzonder de plaatsjes Wardenburg en Hatten (zie bijlage 2). Door een specifieke vakbekwaamheid of een specifieke wijze van recruitering konden deze groepen onder de seizoenskrachten een monopolie-achtige positie verwerven 63. De metselaars werden vooral geworven door aannemers van grote nieuwbouwwerken 64. Daarbij speelde ook een specifieke handigheid in zwaar metselwerk een rol:

Wordt er ergens in ons land een groot werk aanbesteed, dan worden vaak Noord-Brabantse metselaars gebezigd, om den metsel- en ruweren stukadoorsarbeid te verrichten ... Beter dan de metselaars der steden, die gewoon zijn in zeer dunne muren te werken, kunnen de Noord-Brabanders zware metselwerken vlug uitvoeren 65.

De stukadoors werkten veel meer dan de metselaars in het onderhoud. Uit grafiek 1 blijkt in welke mate de Duitse stukadoors en metselaars door de voorjaarstekorten in de woningbouw werden aangetrokken. Van de in het voorjaar (hoofdzakelijk april) gearriveerde stukadoors keerde het overgrote deel (47%) in juli naar huis terug; de metselaars vertrokken ook vaak in september. Blijkbaar speelde de specifieke vraag in het voorjaar bij hen een minder grote rol dan bij de stukadoors. Overigens moet men zich van hun aantal geen overdreven voorstellingen maken. In de registers van de vreemdelingenpolitie werden in de jaren vijftig maximaal 124 Duitse metselaars en 140 Oldenburgse stukadoors geregistreerd (zie bijlage 2).

De positie van de Duitse en Brabantse trekarbeiders maakt duidelijk, dat er ook op de externe arbeidsmarkten verticale scheidslijnen en barrières tussen beroepen en vaardigheden konden bestaan. Het zou bepaald onjuist zijn om deze losse arbeiders met een zekere scholing, die op de externe deelmarkten werk vinden, als onderling inwisselbaar en homogeen te beschouwen 66. Dat laatste geldt wèl voor de zeer grote groep ongeschoolde losse arbeiders, die vooral in de haven, maar niet alleen daar, werk vond als sjouwers; of, zoals een politierapport het uitdrukt: 'de categorie der sjouwerlieden, die nu eens wat, dan weder niets verdienen, al na gelang de Veemen werk hebben'. Hoewel dit politierapport uit 1884 dateert, wordt de groep sjouwer-

62 H. A. van IJsselsteyn, 'Verslag omtrent een onderzoek naar het leven der polderjongens' (1910), in: Staatscommissie over de werkloosheid, *Verslag van de eerste subcommissie* (s-Gravenhage, 1913) 57. Zie ook: GAA, arch. Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, PA 211/258, Ingekomen rapporten der departementen betreffende de sociale kwestie der arbeiders 1871-1872 (s-Hertogenbosch).

63 Knotter, 'Bouwnijverheid', 136-138.

64 *Ibidem*. De aannemer kan mijns inziens beschouwd worden als 'arbeidsmakelaar' of 'koppelbaas', die volgens Breman een essentiële rol vervult bij de mobilisering van trekarbeid uit specifieke plaatsen voor specifieke beroepen. Volgens hem is de trek 'geprestructureerd ... door controlemechanismen in het persoonlijke vlak, die de afstand tussen thuisgebied en plaats van bestemming overbruggen. Centraal daarin staat de figuur van de koppelbaas. Bij de schakeling tussen vraag en aanbod is hij aan de ene kant gebonden aan werkgevers ..., terwijl hij aan de andere kant ernaar streeft arbeid op voorhand aan zich te binden in een hoeveelheid, die overeenkomt met zijn behoefte van het moment'. Breman, *Boeren, migranten en landlozen*, 376.

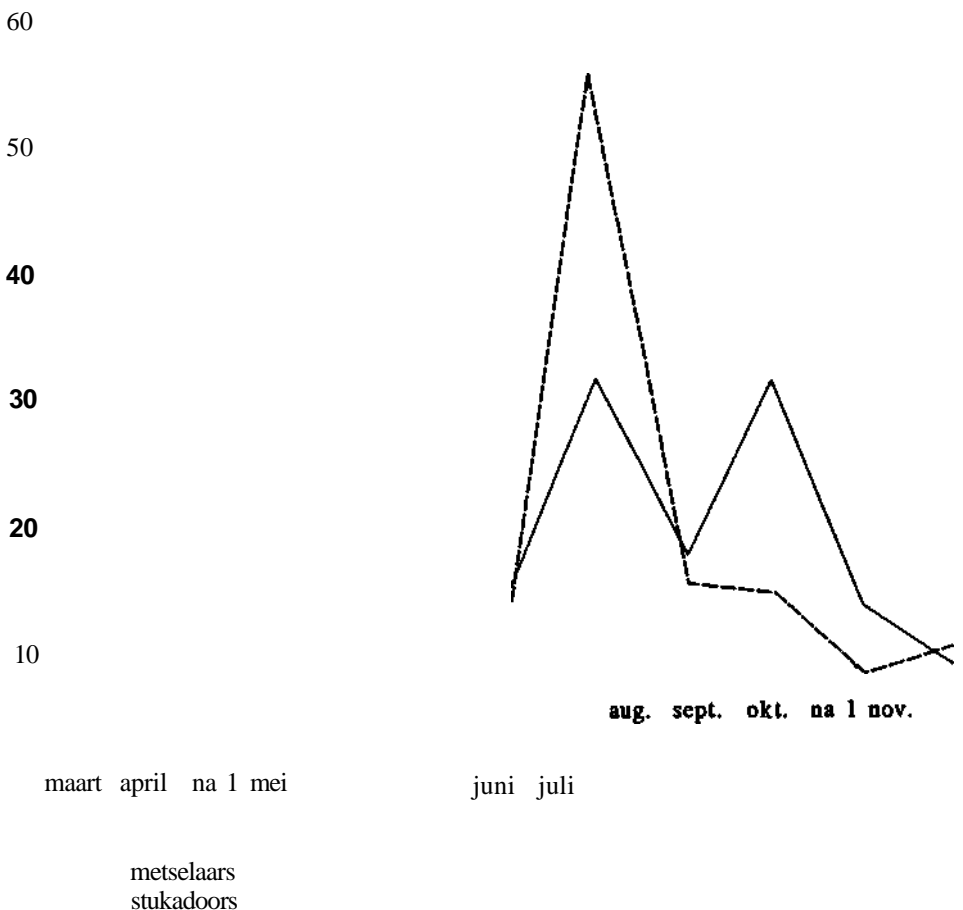
65 Van IJsselsteyn, 'Verslag polderjongens', 57.

66 Vergelijk Breman, *Dualistisch arbeidsbestel?*, 25, 30, 32.

Grafiek 1

Aankomst en vertrek van Duitse metselaars en stukadoors in 1850, 1855, 1860, 1865 en 1870 (percentages)

zie voor de juiste weergave van deze grafiek de gedrukte versie

Bron: Reis- en verblijfpasregisters, politiearchief, archiefnummer 5225, geen inventarisnummer.

lieden ook voor de eerste helft van de eeuw raak getypeerd. Eén van de rapporten constateert:

dat (in de zogenaamde armenbuurten) wel eenige huisgezinnen zijn, die het zeer arm hebben, echter werklieden in den zin van het woord zijn aldaar niet. Zeer vele lieden, die zoogenaamd los werk hebben, zijn in die buurten legio, die zoolang de vaart (b.v.) open is in de behoefte der hunnen kunnen voorzien, doch is er geen los werk meer, dan is armoe troef, en wordt de algemeene liefdadigheid ingeroepen, welken toestand telken jare terugkeert⁶⁷.

Het aantal mannen, dat bij de beroepstelling van 1859 opgaf sjouwerman of iets dergelijks te zijn was erg groot; het ronde getal van 5000 in de telling zal wel een benadering zijn. Op de arbeidsmarkt namen zij een buitengewoon zwakke positie in. Het ongeschoolde sjouwerswerk was de laatste uitwijkmogelijkheid voor al diegenen, die door het seizoen of door andere omstandigheden tijdelijk werkloos waren geworden, en bescherming tegen de ongebreidelde concurrentie was er in feite niet. In die zin zijn zij de tegenpool van de geschoolde werklieden met vaste posities in het arbeidsbestel. In het geval van de sjouwerlieden gaat het duidelijk om 'informele' arbeidsrelaties.

Kan dat ook gezegd worden van de losse seizoenarbeid van min of meer geschoolde aard? Deze kan waarschijnlijk beter als een overgangsgebied tussen 'formele' en 'informele' arbeidsrelaties worden beschouwd. Mijn opvatting daarover sluit aan bij de kritiek op een strikt dualistische interpretatie van het onderscheid tussen de formele en informele sector, die onder andere is verwoord door Breman. Hij stelt, dat er op de stedelijke arbeidsmarkten van de Derde Wereld wel twee uiterste categorieën tegenover elkaar kunnen worden geplaatst, maar dat er geen duidelijk breekpunt in de arbeidsverhoudingen is op grond waarvan het bestel in twee sectoren kan worden opgesplitst. Aan de ene pool zijn er degenen met laagbetaalde, ongeschoolde en sociaal laaggewaardeerde arbeid, die iedere dag opnieuw aan de kost moeten zien te komen. Hun marginale arbeidsmarktpositie leidt tot een informele wijze van beroepsuitoefening. Aan de andere pool zijn er degenen met een vaste betrekking, waarvoor speciale scholing is vereist. Hun monopolie-achtige marktpositie leidt tot barrièrevorming en segmentering, en tot formele werkverbanden. Tussen beide polen nemen de verschillen echter geleidelijk af; er is eerder een continuüm van typen arbeidsrelaties van volledig vast naar volledig los werk⁶⁸.

Het probleem van de begrenzing doet zich ook voor bij een ander arbeidsmarktverschijnsel met een marginaal karakter, de zogenaamde 'self-employment'. Tot nu toe heb ik alleen gesproken over loonarbeid, maar kleine zelfstandigen, die zelf klussen aannemen, of er een eigen nerinkje op na houden, kunnen evenzeer tot de informele sector gerekend worden. Ook bij deze categorie is het moeilijk de formele van de informele activiteiten af te grenzen. Het is duidelijk, dat er een heel scala van typen is tussen de wat grotere winkelier en de venter; tussen de grote meubelmaker met ettelijke knechts en de alleen werkende schrijnwerker, om een voorbeeld te

67 G AA, secr. AZ 1884/17631, Onderzoeken naar de werkloosheid door de politie-commissarissen in de vijf politiesecties (rapport sectie 4 en 1).

68 Breman, *Dualistisch arbeidsbestel?*, 18, 24.

noemen. Over de omvang van het verschijnsel 'self-employment' is weinig met zekerheid te zeggen.

De 'self-employment' is zeker een belangrijke uiting van informele beroepsuitoefening, oorspronkelijk werd het zelfs als het informele kenmerk bij uitstek gezien⁶⁹. Dit blijkt onder andere uit het verschijnsel, dat werklieden gemakkelijk overgaan van loonarbeid ('wage-employment') in dienst van een baas, naar zelfstandige beroepsuitoefening ('self-employment') in directe dienst van een klant of opdrachtgever, dus met voorbijgaan van de baas. In de vele ambachtelijk uitgeoefende bedrijven in Amsterdam was hiervoor volop gelegenheid. Van Tijn noemt het voorbeeld van de werkloze zeilmakersknechts, die er in het begin van de jaren zestig toe overgingen zelf aan boord van schepen in de haven zeilen te repareren, zonder toezicht van een baas. Dat kon voor weinig geld, omdat deze zwartwerkers geen patentbelasting betaalden⁷⁰. Ook in het meubelvak was het gemakkelijk om patroon of baas te worden: 'Elke gezel heeft zijn gereedschap, behoeft dus slechts te zorgen voor een werkbank en is gereed ...'⁷¹. In de meubelbranche kwam dan ook veel kleinbedrijf voor, met directe levering aan de klant⁷². En over de kledingnijverheid zijn er berichten, dat men zich juist in het slappe seizoen als patroon trachtte te vestigen, hoewel dit niet meer dan een kwijnend bestaan kon opleveren⁷³.

Hoewel er geen duidelijk begrensde 'informele sector' kon worden bepaald, en de omvang daarvan derhalve niet kan worden vastgesteld, kan wél worden geconcludeerd, dat de arbeid van grote groepen Amsterdammers werd beheerst door tijdelijkheid en onregelmatigheid. Dat blijkt alleen al uit het gegeven, dat de beroepen, waarin veel losse arbeid en een tendens tot informalisering waarneembaar is, telkens bij duizenden worden geteld: de sjouwerlieden, de bouwambachtslieden, de kleinhandel.... Een informele wijze van beroepsuitoefening vindt men echter ook in andere beroepen.

Vaste arbeidsrelaties en regelmatige inkomsten zijn slechts weggelegd voor een minderheid van geprivilegieerden met een specialistische scholing, of een vaste persoonlijke relatie met een patroon. De rest moet door losse arbeid, geschoold of ongeschoold, aan de kost zien te komen, of zich door een eigen handeltje of bedrijfje in leven zien te houden. Voor deze groepen is er een geleidelijke en steeds terugkerende overgang van werk naar werkloosheid. Om het gehele jaar rond te komen moeten er verschillende inkomstenbronnen worden aangeboord. Welke staan ter beschikking? Het hiervoor aangehaalde politierapport uit 1884 geeft een indruk. Eén rapporteur meldt:

69 *Ibidem*, 17.

70 Van Tijn, *Twintig jaren*, 69.

71 ARA, Archief van de Commissie van Enquête betreffende werking en uitbreiding der wet van 19 september 1874 (Staatsblad nummer 130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen, ingesteld door de Tweede Kamer op 13 October 1886, CIO.

72 Staatscommissie over de werkloosheid, *VIII Verslag van de zevende subcommissie*, 94-96. Het is in dit verband interessant, dat het sociale bewustzijn van de meubelmaker en arbeidersvoorman Potharst in 1874 door deze mogelijkheid van directe levering aan de opdrachtgever werd bepaald. Zie: P. D. 't Hart, 'Brieven van J. Th. Potharst aan de 'Maatschappij tot Nut van 't Algemeen' in 1874', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, VII (1981) 72-86.

73 *De kledingindustrie*, 26.

Sommige, doch hun aantal is zeer gering, leven van opgespaarden zomerloonen, andere leven van hetgeen hun vrouw als winkelierster verdient, weer andere, en dit zijn wel de meeste, leven van het te gelde maken hunner lijfgoederen ... of worden bedeed ...

Een ander stelt, dat zij bij werkloosheid:

in hun onderhoud trachten te voorzien door het verrichten van los sjuwwerk (buiten hun beroep) en enkelen daarvoor met groenten, bokking en andere waren langs de openbare weg loopen te venten; terwijl de vrouwen van anderen zoveel mogelijk uit schoonmaken gaan, of andere werkzaamheden buitenshuis verrichten, of wel een kleine huisnering uitoefenen ⁷⁴.

De periodiek wegvallende inkomsten door werkloosheid van de man konden in principe op drie manieren worden gecompenseerd, namelijk: door werk te zoeken buiten het eigen beroep; door arbeid van de vrouw; of door een beroep te doen op de armenzorg.

De eerste uitwijkmogelijkheid is hiervoor al verschillende malen ter sprake gekomen. Wat de vrouwenarbeid betreft: deze had in het algemeen een complementaire functie. In ambachten die thuis werden uitgeoefend, en waar de hoofdbewerkingen gepaard gingen met bij- en ondersteunende bewerkingen ligt het voor de hand, dat vrouwen en andere gezinsleden met de man meewerkten. Schilstra noemt in dit verband de sigarenmakerij, de goud- en zilverbewerking en de schoen- en kleermakerij ⁷⁵. Deze arbeid komt in de beroepstelling niet tot uiting. Voorzover de vrouwenarbeid is geteld, blijkt echter een duidelijke concentratie in een beperkt aantal beroepen: dienstboden, naaisters, werksters, kleinhandel (tabel 4) ⁷⁶. De eenzijdige arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen, en de complementaire functie van de vrouwenarbeid tonen aan, dat vrouwen een van de man afgeleide positie op de arbeidsmarkt hadden. Wel is duidelijk, dat inkomensverwerving door de vrouw een belangrijk element vormde in de overlevingsstrategie van gezinnen in de 'informele sector', waarin de vrouwenarbeid voor het overgrote deel moet worden gesitueerd ⁷⁷.

Ook de bedeling moet als een aanvulling op elders verworven inkomsten worden gezien. In zijn op het Gemeentearchief verrichte doctoraalonderzoek toont Frans Smits aan, dat de armenzorg in Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw geen werkloosheidssteun was en kon zijn voor full-time werklozen, maar een bijdrage in de kosten van levensonderhoud voor diegenen, die onregelmatige en geringe inkomsten uit arbeid hadden ⁷⁸. Dat blijkt ook uit de door bedeede mannen

74 GAA, seer. AZ 1884/17631, Onderzoeken werkloosheid 1884 (sectie 4 en 3).

75 W. N. Schilstra, *Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in Nederland in de tweede helft der 19e eeuw* (Amsterdam, 1940) 11.

76 Ook in de steden van de Derde Wereld is vrouwenarbeid geconcentreerd in de kleinhandel en de huiselijke diensten en is er een voorkeur voor werken thuis (E. Boserup, *Woman's Role in Economic Development* (New York, 1970) 85-114).

77 Zie ook: Lis, 'Gezinsvorming', *passim*; G. de Groot, 'Door slapte', 58 vig.

78 F. Smits, 'Niets nieuws onder de zonne'? Steunverlening in Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw' (niet uitgegeven doctoraalscriptie UvA, 1986) hoofdstuk 4.

Tabel 4 zie voor de juiste weergave van de tabel de gedrukte versie
De vrouwelijke beroepsbevolking in Amsterdam volgens de beroepstelling in 1859

beroep	aantal	%
huiselijke diensten	12260	56,4
naaisters, breisters, strijksters, waschvrouwen, werksters	5674	
modemaaksters en overige kleding	349	
	6023	27,7
kleinhandelaars en winkeliers	1113	
overige handel	662	
	1775	8,2
overige beroepen	1672	7,7
totaal	21730	100

uitgeoefende beroepen. Vooral losse sjouwers en bouwambachtslieden die onregelmatig werk hadden kwamen voor ondersteuning in aanmerking ⁷⁹.

CONCLUSIE

Het centrale probleem van de Amsterdamse arbeidsmarkt in de eerste helft van de negentiende eeuw is het overaanbod van arbeid, maar er is niet zozeer absoluut gebrek aan werk, er is veeleer gebrek aan full-time werk. De vraag naar arbeid is zo onregelmatig over het jaar gespreid, dat er voor grote groepen kortere of langere periodes van werkloosheid zijn. De periodieke werkloosheid is onvermijdelijk om voldoende aanbod te creëren op tijdstippen waarop de vraag naar arbeid groot is. In die zin is de partiële werkloosheid van velen een noodzakelijk begeleidingsverschijnsel van de seizoengebondenheid en de onregelmatigheid, die in deze tijd kenmerkend is voor zoveel economische activiteit. Dit probleem wordt ook door de groei van de werkgelegenheid in een aantal stuwende industrietakken niet opgelost.

Grote groepen blijven afhankelijk van wisselende en onzekere inkomstenbronnen. Zij moeten op allerlei manieren aan een inkomen zien te komen. Dit leidt tot informalisering van de wijze van beroepsuitoefening, zonder dat een duidelijke aparte informele sector kan worden afgegrensd. Informele beroepsuitoefening vindt men vooral bij losse ongeschoolde arbeiders met een open en onbeschermd arbeidsmarktpositie en bij kleine zelfstandige ambachtslieden en neringdoenden. Daartegenover staan beroepen of arbeidsmarktposities, waarin men zich door specialistische scholing of persoonlijke bindingen kan afschermen van de algemene concurrentie. Tussen beide posities is een breed overgangsgebied met meer of minder geschoolde losse seizoenarbeiders, die wél vatbaar zijn voor de algemene

⁷⁹ In de periode 1835-1844 werden 1185 mannelijke gezinshoofden door de stad bedeed. Daaronder bevonden zich 558 sjouwerlieden (47,1%) en 226 bouwambachtslieden (19,1%). Ontleend aan: Van Leeuwen, 'Bedeling en bedeeden', 142.

concurrentie, waardoor er ook bij hen informaliseringstendensen zijn. De aanwezigheid van geschoolde krachten zonder vast dienstverband beïnvloedt weer de concurrentiepositie van de vaste werklieden. Zij kunnen worden vervangen en slagen er daarom in het algemeen niet in een absoluut monopolie te vestigen. Op deze indirecte manier functioneert de losse arbeid toch — ondanks de segmentering en de monopoliseringstendensen in bepaalde beroepen — als arbeidsreserve, die de concurrentiepositie van de vaste werklieden verzwakt en de loonverhoudingen stabiliseert⁸⁰. Wat dit betreft is de structuur van de arbeidsmarkt in Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw volstrekt vergelijkbaar met die in (andere) pré-industriële steden. Uit verschillende studies over de pré-industriële stedelijke arbeidsmarkt blijkt, dat er een tweedeling bestond tussen werklieden met een vaste positie in het arbeidsbestel en een fluctuerende groep losse arbeiders, waardoor spanningen op de arbeidsmarkt en fluctuaties van de lonen konden worden voorkomen, of althans gemitigeerd⁸¹. Het lijkt waarschijnlijk, dat deze verhoudingen ook vóór 1800 in Amsterdam gevonden kunnen worden. Onderzoek daarnaar lijkt mij zinvol en gewenst.

80 Over de stabiliteit van de lonen in Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw: Van Zanden, 'Lonen en arbeidsmarkt'; Knotter, 'Bouwnijverheid', *passim*.

81 B. Geremek, *Le salariat dans l'artisanat parisien aux XIIIe-XVe siècles. Etude sur le marché de la main-d'oeuvre au moyen-âge* (Parijs/Den Haag, 1968) 71-74, 138-139; E. Scholliers, 'Vrije en onvrije arbeiders voornamelijk te Antwerpen in de 16e eeuw', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, XI (1956) 288-295; D. Sella, *Salari e lavoro nell'edilizia lombarda durante il secolo XVII* (Pavia, 1968) 44-48.

BIJLAGE I

Tabel 5

De mannelijke beroepsbevolking in zes grote Hollandse steden, absoluut en per 1000 inwoners, in 1859; het minimale o/oo in vijf steden (excl. A'dam); de over- of ondervertegenwoordiging in Amsterdam in % van de Amsterdamse beroepsbevolking

	Amsterdam		Rotterdam		Dordrecht		Den Haag		Leiden		Haarlem		minimum	verschil met Amsterdam	%
	o/oo		o/oo		o/oo		o/oo		o/oo		o/oo		o/oo		
1-1	1480	6,13	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0,00	6,13	100
1-2	79	0,33	56	0,53	2	0,09	13	0,17	31	0,84	9	0,33	0,09	0,24	72,7
1	1553	6,43	459	4,34	88	3,82	594	7,58	184	5,01	263	9,45	3,82	2,61	40,6
3	7781	52,24	3049	28,80	958	41,55	2937	37,46	1168	31,82	108	0,23	28,80	3,44	10,7
4	487	2,02	154	1,45	31	1,34	106	1,35	42	1,14	67	2,43	1,14	0,88	43,6
5-1	1288	5,34	277	2,62	153	6,64	473	6,03	213	5,80	129	4,68	2,62	2,72	50,9
5-2	673	2,79	367	3,47	88	3,82	55	0,70	86	2,34	24	0,87	0,70	2,09	74,9
5-3	371	1,54	22	0,21	55	2,39	4	0,05	0	0,00	17	0,62	0,00	1,44	100
5-4	434	1,79	280	2,64	143	6,19	260	3,32	126	3,44	32	1,17	1,17	0,62	34,6
6-1	2104	8,72	921	8,70	249	10,80	766	9,76	415	11,30	266	9,66	8,70	0,02	0,2
6-2	354	1,47	104	0,98	28	1,21	68	0,87	35	0,95	4	0,15	1,32	89,8	
6-3	452	1,87	194	1,83	32	1,39	138	1,76	50	1,36	44	1,60	1,36	0,51	27,3
6-4	195	0,81	94	0,89	35	1,52	126	1,61	54	1,48	42	1,42	0,89	-0,08	-9,9
7	347	1,44	85	0,80	6	0,26	214	2,73	9	0,25	24	0,87	0,25	1,19	82,6
«-1	2351	9,74	778	7,35	227	9,85	638	8,14	310	8,44	220	7,99	7,35	2,39	24,5
«-2	126	0,52	16	0,15	12	0,2	19	0,24	87	2,37	8	0,29	0,15	0,37	71,2
10-1	805	3,34	133	1,26	69	2,99	78	0,99	61	1,66	26	0,94	0,94	2,40	71,9
10-2	423	1,75	249	2,35	159	6,90	70	0,89	73	1,99	19	0,69	0,69	1,06	60,6
10-3	2374	9,84	832	7,86	173	7,50	523	6,67	264	7,19	287	10,42	6,67	3,17	32,2
10-4	224	0,92	47	0,44	19	0,83	165	2,11	15	0,41	41	1,49	0,41	0,51	55,4
11	42	0,17	19	0,18	1	0,04	6	0,07	8	0,22	0	0,00	0,00	0,17	100
12-1	1450	6,01	614	5,80	269	11,67	58	0,74	46	1,25	32	1,16	0,74	5,27	87,7
12-2	336	1,39	134	1,27	39	1,69	183	2,33	37	1,01	109	3,96	1,01	0,38	27,3
13	1061	4,40	467	4,41	50	2,17	206	2,63	61	1,66	87	3,16	1,66	2,74	62,3
14	18	0,07	65	0,61	76	3,30	19	0,24	976	26,59	700	25,42	0,24	-0,17	p.m.
15	177	0,73	47	0,44	32	1,39	34	0,43	86	2,34	9	0,33	0,33	0,40	54,8
16-1	1909	7,91	710	6,71	176	7,63	453	5,78	208	5,67	229	8,32	5,67	2,24	28,3
16-2	938	3,89	26	0,25	6	0,26	33	0,42	2	0,05	0	0,00	0,00	3,89	100
16-3	686	2,84	340	3,21	75	3,25	241	3,07	73	1,99	77	2,80	1,99	0,85	29,9
16-4	1593	6,60	456	4,31	48	2,08	190	2,42	153	4,17	57	2,07	2,07	4,43	68,6
16-5	392	1,62	426	4,02	119	5,28	73	0,94	169	4,60	58	2,10	0,94	0,68	42,0
17-18	532	2,20	169	1,60	0	0,00	1526	19,46	223	6,07	457	16,59	0,00	2,20	100
19-1	5431	22,40	2023	19,11	411	17,83	1379	17,49	608	16,56	490	17,79	16,56	5,94	26,4
19-2	1747	7,24	1108	10,47	169	7,33	560	7,14	229	6,24	126	4,58	4,58	2,66	36,7
19-3	3684	15,26	915	8,64	242	10,50	819	10,45	379	10,32	364	13,22	8,64	6,62	43,4
20-1	3188	13,21	1808	17,09	391	16,96	248	3,16	158	4,30	149	5,41	3,16	10,05	76,1
20-2	1063	4,40	652	6,16	66	2,86	590	7,53	78	2,12	147	5,33	2,12	2,28	51,8
20-3	1639	6,79	802	7,58	125	5,44	89	1,14	22	0,60	35	1,27	0,60	6,19	91,2
20-4	5000	20,72	2319	21,91	216	9,37	588	7,40	468	12,75	60	2,18	2,18	18,54	89,5
20-5	625	2,49	316	2,99	60	2,60	192	2,45	80	2,18	75	2,72	2,18	0,41	15,8
20-6	0	0,00	15	0,12	3	0,02	11	0,13	3	0,09	8	0,30	0,02	-0,02	0
21-22	299	1,24	146	1,38	21	0,91	67	0,85	7	0,19	16	0,48	0,19	1,05	84,7
23	1853	7,68	506	4,78	57	2,47	80	1,02	37	1,01	10	0,36	0,36	7,32	95,3
24	3484	14,4	1838	17,36	238	10,32	422	5,38	221	6,02	195	7,08	5,38	9,06	62,7
25	1098	4,55	421	3,98	94	4,08	438	5,59	99	2,70	103	3,74	2,70	1,85	40,7
26	622	2,58	310	2,93	69	2,99	244	3,11	128	3,49	80	2,91	2,91	-0,33	-12,3
2«	1444	5,98	903	8,3	197	8,44	1046	13,34	287	7,82	107	3,89	3,89	2,09	34,9
29	1280	5,30	403	3,81	489	21,21	687	8,76	747	20,35	814	29,56	3,81	1,49	28,1
30-33-1	940	3,89	625	5,90	98	4,25	1106	14,11	169	4,60	150	3,17	3,17	0,72	18,4
30-33-2	1475	6,11	917	8,66	169	7,33	1988	25,36	882	24,03	567	20,59	7,33	-1,22	-20,0
27+34-1	725	3,05	184	1,74	34	1,47	143	1,82	68	1,85	68	2,47	1,47	1,48	51,8
27+34-2	128	0,53	47	0,44	13	0,46	174	2,22	18	0,49	24	0,87	0,44	0,09	17,0

Toelichting bijlage 1

1-1	diamantbewerkers
1-2	overige (aardewerk, glas)
2	boekbinders, typografen, lettergieters
3	bouwambachtslieden
4	apothekers, drogisten, chemici
5-1	meubelmakers
5-2	kuipers
5-3	houtzagers
5-4	overige houtbewerking, kurk-, stro-, etc.
6-1	kleermakers
6-2	hoeden- en pettenmakers
6-3	barbiërs, kappers
6-4	overige beroepen in de kleding
7	kunstnijverheid
8-1	schoenmakers
8-2	overige leerbewerking, looiers
10-1	edelsmeden
10-2	koper- en blikslagers
10-3	smeden
10-4	overige metaalbewerkers (draaiërs, gieters)
11	papierbereiders
12-1	scheep-, blok-, mast-, zeilmakers, touwslagers
12-2	rijtuig- en wagenmakers
13	instrumentmakers
14	textiele nijverheid
15	verlichting, olie, vet, zeep
16-1	bakkers (brood-, koek-, banket-)
16-2	suikerbakkers, -raffinadeurs
16-3	slagers, vleeshouwers, poeliers, vis
16-4	tabakbewerkers en sigarenmakers
16-5	overige (o.a. molenaars, branders, brouwers)
17-18	landbouw, jacht, visserij
19-1	handel totaal
19-2	kooplieden van verschillende aard
19-3	kleinhandelaars, winkeliers, etc.
20-1	vervoer te water (zeelieden, schippers)
20-2	vervoer te land (voerlieden, etc.)
20-3	pakhuis knechts, dragers, wegers, meters
20-4	sjouwers, kruiers, slepers
20-5	horeca
20-6	overig verkeerswezen
21-22	krediet-, bank- en verzekeringswezen
23	makelaars, kargadoors, zaakwaarnemers
24	kantoor-, winkel- en handelsbedienden
25	vrije beroepen (geneeskunde, kunst)
26	onderwijs
28	huiselijke diensten
29	losse werklieden
30-33-1	ambtenaren
30-33-2	militairen
27+34-1	in dienst van een kerk, liefdadige instelling
27+34-2	overige diensten (Koninklijk huis, rechterlijke macht)

BIJLAGE II

Gegevens over de Duitse metselaars en stukadoors uit de reis- en verblijfpasregisters van de vreemdelingenpolitie (sinds 1849) (GAA, archiefnummer 5225, geen inventarisnummer)

Tabel 6

Aantal geregistreerde Duitse metselaars en stukadoors 1850-1875

jaar	metselaars	stukadoors
1850	82 (11)	99 (9)
1851	124 (8)	95 (14)
1852	102 (6)	131 (10)
1853	108 (5)	142 (16)
1854	94 (4)	149 (14)
1855	81 (7)	133 (13)
1856	68 (6)	127 (12)
1857	55 (9)	113 (12)
1858	62 (8)	101 (11)
1859	60 (11)	113 (8)
1860	82 (9)	103 (10)
1861	78 (2)	112 (8)
1862	69 (2)	117 (7)
1863	56 (2)	124 (6)
1864	35 (6)	120 (7)
1865	46 (4)	126 (5)
1866	45 (4)	139 (4)
1867	51 (1)	148 (2)
1868	50 (1)	109 (2)
1869	35 (4)	87 (3)
1870	38 (5)	38 (3)
1871	20 (5)	19 (3)
1872	15 (4)	10 (4)
1873	6 (3)	15 (3)
1874	4 (1)	5 (4)
1875	3 (2)	- (6)

n.b. Tussen haakjes de 'blijvers' (niet meegeteld in het totaal)

Tabel 7

De herkomst van Duitse metselaars en stukadoors

metselaars	1850	1855	1860	1865	1870	totaal	
Hatten	15	4	4			23	7,0
Ganderkesee	33	12	14			72	21,9
overige in Oldenburg	13	7	2			22	6,7
totaal Oldenburg	61	23	20	8	5	117	35,6
Ahaus	12	41	41	18	19	131	39,8
Bentheim	5	9	5	2	1	22	6,7
Mettingen		4	7	14	13	38	11,5
overige buiten Oldenburg	4	4	9	4		21	6,4
totaal buiten Oldenburg	21	58	62	38	33	212	64,4
totaal	82	81	82	46	38	329	100
stukadoors							
Wardenburg	56	78	61	75	13	283	56,7
Hatten	18	26	22	29	15	110	22,1
Grossenkneten	11	8	9	15	1	44	8,8
overige in Oldenburg	12	19	7	6	3	47	9,4
totaal Oldenburg	97	131	99	125	32	484	97,0
buiten Oldenburg	2	2	4	1	6	15	3,0
totaal	99	133	103	126	38	499	100

n.b. Hatten met Kirchhatten, Sandhatten, Hatterwüstung, Streek, Munderloh, Dingstede, Schmede.

Ganderkesee met Holzkamp, Gruppenbühen, Kelstedt, Havekost, Steenhafe, Immer, Habbrüge, Bergedorf, Burstel, Kühlingen, Schlutter, Thienfelde, Elmeloh, Adelheide.

Ahaus met Ottenstein, Alstätte, Ortwick, Heek, Wüllen, Gronau, Vreden, Borken.

Bentheim met Neuenhaus, Gildehaus.

Wardenburg met Tungeln, Astrup, Westerholt, Achternholt, Tüdick, Westerborg, Littel, Oberlethe.

Grossenkneten met Halenhorst, Ahlhorn, Hengstlage, Haast, Dohlen, Sage.

Gent in de eerste helft van de negentiende eeuw. Evolutie naar een 'moderne' grootstad

H. COPPEJANS-DESMEDT

Vanaf het einde van de achttiende eeuw tot omstreeks 1890 heeft de stad Gent een indrukwekkende toename van de bevolking gekend. De stad die volgens de telling van 1786 48.409 inwoners had, telde tien jaar later reeds 54.537 ingezetenen. In 1815 waren er 62.738 en in 1840 was dat aantal gestegen tot 96.890. De stadsbevolking was dus in een halve eeuw tijds verdubbeld. In 1850 telde Gent 106.704 inwoners, en tegen het einde van de eeuw 163.030. In de tweede helft van de negentiende eeuw groeide de stadsbevolking nog steeds, maar de groei was minder aanzienlijk dan in de eerste helft¹.

Deze ontwikkeling was een gevolg van de industriële omwenteling die Gent in de negentiende eeuw tot een textielcentrum bij uitstek maakte. De industriële bloei ving aan in de tweede helft van de achttiende eeuw ten gevolge van: 1e een gunstige conjunctuur en in het bijzonder een opwaartse trend in de textielnijverheid die bleef voortduren tot in de negentiende eeuw; 2e de mercantilistische politiek van de overheid, onder meer gericht op het vestigen van nieuwe bedrijven; 3e door een gewijzigde mentaliteit van de koopman-ondernemer, die uitdrukking vond in een streven naar onbeperkte verruiming van de productie².

Bovendien deed zich in de economische ontwikkeling vanaf ca. 1780 een versnellingsproces voor, waarbij bedrijven op kapitalistische grondslag zich steeds sneller vermenigvuldigden. Hoewel de textielindustrie niet de enige expansieve bedrijfstak was — ook de suikernijverheid kwam tot ontwikkeling — was het toch de textielindustrie die in het verdere ontwikkelingsproces tot de dominante bedrijfstak uitgroeide³.

De sector die het eerst het snelst groeide was de katoendrukkerij en dit was weer het gevolg van een modeverschijnsel, namelijk de grote en in de tweede helft van de achttiende eeuw-nog toenemende vraag naar de zogenaamde 'indiennes' die de productie van de eigen bedrukte en beschilderde stoffen stimuleerde⁴. De katoen-

1 H. van Werveke, *De curve van het Gentse bevolkingscijfer in de 17e en de 18e eeuw* (Brussel, 1948) 5-6, 52; M. E. Dumont, *Gent. Een stedenaardrijkskundige studie*, I, *Tekst* (Brugge, 1951) 120-121.

2 Dit zijn enkel de belangrijkste factoren, nog andere hebben in het versnellingsproces een rol gespeeld, vergelijk H. Coppejans-Desmedt, 'De Belgische textielnijverheid op nieuwe wegen door een nieuwe mentaliteit. Schets van een historisch ontwikkelingsproces', in: *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, n. r. I (1977) 26-27 november 1977 (WIARUG) (Gent, 1979) 25-29.

3 H. Verhé-Verkeir, 'De nieuwe nijverheden te Gent in de XVIIe en XVIIIe eeuw', *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, n. r. I (1944) 205-222; M. Faipoult, *Mémoire statistique du département de l'Escaut*, P. Deprez, ed. (Gent, 1960) 175.

4 Men vergelijkte over de ontwikkeling van deze nijverheidstak in de XVIIIe eeuw: P. Gaspard, 'L'accumulation du capital dans l'indiennage au XVIIIème siècle', *Revue du Nord*, LXI (1979) 115-123.